

Заклучителен доклад

за осъщественото от Фондация „Български адвокати за правата на човека“ сравнително проучване на преподаването на правата на човека и частност Европейската конвенция по правата на човека в българските и други европейски университети

и изводите от анкетно проучване сред български магистрати, адвокати, полицейски и пенитенциарни служители относно образованието, професионалното обучение и източниците на информация в тази сфера

Този документ е създаден с финансовата подкрепа на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от Фондация „Български адвокати за правата на човека“ и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България.

Съдържание

I. Ситуацията и проблемът	4
II. Целта и подходът	9
III. Преподаването на правата на човека и в частност ЕКПЧ и практиката по прилагането ѝ в българските висши училища	10
A. В юридическите факултети (ЮФ)	10
1. Преподаване на правата на човека като самостоятелна дисциплина	13
2. Преподаване на правата на човека в рамките на основните задължителни правни дисциплини	16
3. Други дисциплини и магистърски програми, свързани с правата на човека	19
4. Препоръчвана литература за подготовка	21
Б. В Академията на МВР (АМВР)	22
IV. Конспектите	23
V. Преподаването на правата на човека и в частност ЕКПЧ и практиката по прилагането ѝ в други европейски висши училища	24
A. Данни от публикуваното през 2006 г. проучване на Съвета на Европа	24
Б. Данни, представени на проведената кръгла маса	27
1. Преподаването на ПЧ в университета „Виадрина“ във Франкфурт на Одер ...	27
2. Преподаването на ПЧ в Република Чехия	32
3. Преподаването на ПЧ в Полша	35
В. Други събрани данни	37
VI. Заключение	46

А. Относно университетското образование по правата на човека	46
Б. Относно професионалното обучение по правата на човека	50
1. По отношение на подобрите категории полицейски и пенитенциарни служители	50
2. По отношение на магистратите	51
3. По отношение на адвокатите.....	51
В. Относно източниците на информация за ЕКПЧ и практиката на Съда и прилагането на получените знания и информация в пряката професионална дейност	51
VII. Препоръки	52

I. Ситуацията и проблемът

Механизмите за защита, установени от основните универсални и регионални международни договори за правата на човека, са изградени на принципа на субсидиарността. Държавите – страни по тях, са главният гарант на правата и свободите, които те охраняват, и защитата им следва да се осъществява преди всичко на национално ниво. В настоящото проучване, както и в целия проект, в рамките на който бе предвидено и извършено, вниманието е фокусирано предимно върху Европейската конвенция за правата на човека и основните свободи („ЕКПЧ“, „Конвенцията“) като основен регионален международен договор в материята, при това установяващ най-значимия европейски механизъм за контрол и защита на нарушени индивидуални права. Съгласно чл. 1 от Конвенцията държавите – страни по нея, са длъжни да осигурят правата и свободите, които тя охранява, на всяко лице под юрисдикцията им. Основополагаща идея в юриспруденцията на Европейския съд по правата на човека („ЕСПЧ“, „Съдът“) е, че Конвенцията гарантира практически и ефективни, а не теоретични и илюзорни права. Отговорността да осигурят именно такава защита е на всички национални власти – съдилищата, администрацията, законодателната власт. Наред с това Конвенцията е, както се изразява Съдът, „жив инструмент“. Разпоредбите ѝ се тълкуват и прилагат в светлината на съвременните условия, на еволюцията в разбиранията за съдържанието на основните права и свободи и изискванията за тяхната ефективна защита, включително изграждането на европейски консенсус по редица въпроси. Той стеснява свободата на преценка на националните власти в области, в които по-рано е съществувало многообразие от схващания с оглед на различните морални възгледи, исторически, правни и културни традиции. Всичко това изисква основно познаване на Конвенцията в светлината, в която ЕСПЧ тълкува еволютивно нейните разпоредби и я прилага в практиката си. Ефективното ѝ прилагане на национално ниво е основна предпоставка и за доброто функциониране на създадения с нея механизъм за защита, за да се избегне прекомерното натоварване на ЕСПЧ – нерядко с дейност, присъща на първоинстанционен съд.

Комитетът на министрите на Съвета на Европа настоява на необходимостта от мерки за ефективно прилагане на Конвенцията на национално ниво в няколко свои основни препоръки, приети през 2002 - 2004 г. Сред тези мерки, ведно с въвеждането на ефективни вътрешноправни средства за защита на гарантираните от Конвенцията права, осигуряването на надеждни механизми за изпълнение на решенията на ЕСПЧ и

разпространяването на практиката му, е посочено и подобряването на образованието и професионалното обучение по правата на човека (ПЧ) – препоръка Rec (2004)4 от 12.05.2004 г. за ЕКПЧ в университетското образование и професионалното обучение. Комитетът препоръчва такова обучение да бъде предоставяно като компонент на единния основен учебен план по право и допълнително като избран предмет за желаещите да се специализират, както и като компонент на подготвителните програми за приемните изпити за различните правни професии и на първоначалното и текущо обучение на съдиите, прокурорите и адвокатите, а също и на полицейските, пенитенциарните, имиграционните и други относими категории служители. В препоръката се подчертава, че е съществено преподаването на ЕКПЧ да бъде включено в програмите на юридическите факултети не само като отделен предмет, но и хоризонтално – във всяка правна дисциплина.

Съгласно Наредбата за единните държавни изисквания за придобиване на висше образование по специалността “Право“ и професионална квалификация “юрист“ (ДВ бр.69/2005г.), в програмите на съответните учебни дисциплини се включва преподаване на правото на ЕС, което е и задължителна отделна дисциплина. Подобни разпоредби за ПЧ и в частност ЕКПЧ, съответно практиката на ЕСПЧ по тълкуването и прилагането ѝ, отсъстват. Те не фигурират нито в задължителните, нито в избираемите учебни дисциплини и не е предвидено задължение за преподаването им в програмите на релевантните други учебни дисциплини. Това е оставено на волята на висшите училища. В същото време, близо 23 години след влизането на ЕКПЧ в сила за България, в действията на националните власти все още личи незадоволително разбиране и прилагане на Конвенцията като част от вътрешното право и недостатъчно познаване на значимата за страната ни практика на ЕСПЧ – не само решенията по дела срещу България, а и тези по дела срещу други държави, в които се установяват основни стандарти и/или са решени относими и към нашата действителност проблеми. Много са българските дела, по които Съдът е установявал липса на ефективни вътрешноправни средства за защита на гарантираните от ЕКПЧ права, както и повтарящи се нарушения на Конвенцията от страна на националните власти. Последният пример е наскоро постановеното пилотно решение по делото *Нешков и други срещу България*. ЕСПЧ констатира, че националните съдилища не прилагат пряко Конвенцията така, както разпоредбите ѝ са тълкувани и прилагани в неговата практика. Поради това той приема, че с оглед на развитието на съдебната практика по чл. 1 от ЗОДОВ относно условията, при които се изпълняват мярката задържане под стража и наказанието лишаване от свобода, основаният на тази разпоредба иск вече не може да се смята за ефективно вътрешноправно средство за защита (§ 194 от решението). Съдилищата не са разгледали спорните действия и бездействия в съответствие с принципите и

стандартите, установени в практиката на ЕСПЧ, въпреки чл. 5, ал. 4 от Конституцията, и дори и в малкото случаи, в които са се позовали на забраната за нечовешко и унижително отнасяне в чл. 3 от Конвенцията, са я възприемали по-скоро като помощна при тълкуването на конкретни национални законови и подзаконови разпоредби, отколкото като пълноценна правна норма, чието нарушаване изисква от тях да присъдят обезвреда (§ 203). Подобни са и изводите на Съда относно прилагането на съществуващите превантивни съдебни средства за защита, като предвиденото в чл. 250, ал. 1 от АПК (§ 209). Това говори за фундаментален проблем с разбирането за прилагането на международните договори. Такова разбиране и мислене в светлината на правата на човека (ПЧ) трябва да се създават още в течение на образованието. За съжаление фактът, че според годишния доклад на ЕСПЧ за 2014 г. България вече не е сред десетте държави – страни по Конвенцията с най-голям брой осъдителни решения и висящи жалби, се дължи не на по-ефективното прилагане на Конвенцията на национално ниво, а по-скоро на въведеното с Протокол № 14 разглеждане от едноличен състав, на новата система за филтриране на жалбите, на групирането на жалби с повтарящи се оплаквания. Чувствителното намаляване на броя на висящите български жалби е главно поради множеството обявени за недопустими от едноличен съдия, което говори за недостатъчно познаване на критериите за допустимост. Изразената от председателя на Съда загриженост във връзка с повтарящите се случаи, които представляват повече от половината от всички висящи дела, също е индикация, че проблемите не са били решени на национално равнище в съответствие с принципа на субсидиарността.

След приемането на препоръка (2004)4, през 2006 г. Съветът на Европа извършва проучване на преподаването на Конвенцията и практиката на ЕСПЧ във висшите училища чрез въпроси към правителствата на държавите членки, което е обобщено по-долу. До момента той съсредоточава усилията си за подпомагане на държавите върху първоначалното и текущо професионално обучение на магистратите и адвокатите, като предвижда преразглеждане на този аспект на препоръката през 2015 г. Напоследък Съветът на Европа констатира, че между мерките му в тази насока и мерките му във връзка с прилагането на Хартата за образование за демократично гражданство и по ПЧ, насочени предимно към училищното образование, остава празнина относно висшето образование. Изразеното намерение в бъдеще тя да бъде запълнена мотивира Фондация „Български адвокати за правата на човека“ да фокусира настоящото проучване именно върху университетското образование по ПЧ и в частност по ЕСПЧ и практиката по прилагането ѝ.

Въпросът за преподаването на ПЧ във висшите училища е актуален и в контекста на проведените в последните години проучвания и дискусии за българското висше юридическо образование по принцип, в които се стига до констатации за съществуващи дефицити (Юридически барометър¹, дискусията на тема „Право” от поредицата *Chivas 12 Chairs*²). Такова проучване бе проведено и от СУ. Някои от резултатите му подкрепят необходимостта от преосмисляне и на преподаването на ПЧ³.

За недостатъчност на предоставяното университетско образование по ПЧ говорят и резултатите от анкетното проучване, проведено от Фондация „Български адвокати за правата на човека“ в рамките на проекта, които са изложени подробно и анализирани в отделен доклад, публикуван в специалния раздел „[Проект Укрепване на защитата на правата на човека в България](#)“ на страницата на фондацията в интернет – www.blhr.org. Проучването беше фокусирано върху полученото университетско образование по ПЧ, но анкетните карти – едната за полицейски и пенитенциарни служители и другата за магистрати и адвокати – бяха структурирани така, че да бъде получена информация и в още три основни насоки: оценка на професионалното обучение след завършване на висше образование, източници за получаване на информация за ЕКПЧ и практиката на Съда, прилагане на получените знания и информация в пряката професионална дейност. Първата от целевите групи включваше определени категории полицейски и пенитенциарни служители, за които е особено важно да познават Конвенцията и практиката на ЕСПЧ, както и практически да прилагат съответните правозащитни стандарти (разследващи полицаи, полицаи с охранителни функции, служители на ГД

¹ Брой 8 и брой 9

² Участниците се обединяват около мнението, че проблемът е в остарелия начин на обучение, при който от студентите се иска да заучават законите, вместо да ги осмислят, да тълкуват и прилагат разпоредбите им и да субсумират фактите под една или повече правни норми, а също така в липсата на връзка с практиката и на единна държавна комисия, която накрая да изпитва всички завършили студенти.

³ Така според отразената в „Юридически барометър“, бр. 9, оценка от анкетирани юристи на придобитите от завършилите ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“ знания и компетенции и съответствието им с нуждите на бизнеса, получена в рамките на проучването по проект „Актуализиране на учебните програми в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“, договор № BG051PO001-3.1.07-0020, финансиран по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ чрез Европейския социален фонд, общата подготовка и компетентност по нормативната уредба, регламентираща ПЧ, на завършилите факултета и работещи в съответните компания/предприятие/кантора на респондентите е оценена с 4.24 (оценки от 2 до 6 по шестобалната система). 16.7% от респондентите са посочили нормативната уредба, регламентираща ПЧ, като област, в която е необходимо обучението на юристите да се задълбочи. В тези въпроси правата на човека са отделени от конституционното право и МПП. В същото време, според 80% от респондентите общата юридическа подготовка на завършилите ЮФ на СУ е по-добра от тази на завършилите други ЮФ в страната, следователно резултатите за тях биха били дори по-тревожни.

„Охрана” към Министерството на правосъдието и надзорно-охранителни служители в местата за лишаване от свобода). Анкетното проучване показва, че сред получените някакви знания по време на следването силно преобладават онези, на които висшето училище е предоставило само най-обща представа за ЕКПЧ. Символично са представени лицата от целевата група, получили познания в детайли или с практическа насоченост. Относно участието на респондентите във форми на обучение след завършване на съответната степен на образование данните не показват толкова голям дефицит на получени знания като констатирания при изследването на университетското обучение. При втората целева група – магистрати и адвокати, се установява, че в хода на университетското образование обучението в тази сфера е несистемно, непълно, недостатъчно, почти не оставя следа и не би могло да подпомогне бъдещите специалисти в тяхната професионална дейност. Налага се празнотите от университетското образование да бъдат запълвани паралелно с придобиването на професионална квалификация и опит в хода на служебната дейност, което натовазва допълнително анкетиранията лица.

Тези резултати, които разкриват сериозен дефицит в усвояването на правозащитните стандарти на Конвенцията в рамките на образованието в ЮФ, бяха представени и на предвидената по проекта кръгла маса, проведена на 18 февруари 2015 г., в която се отзоваха на поканата ни и взеха участие представители на български ЮФ, на Академията на МВР, на три чуждестранни университета и на Националния институт на правосъдието. С удовлетворение отбелязваме, че всички български участници споделиха нашето виждане за важността и навременността на обсъждането по темата и полезността на направените проучвания и препоръки.

Ето защо смятаме, че преподаването на ПЧ трябва да бъде част от реформите в образованието по право, чиято необходимост се установява и от самите академични среди, и от практикуващите правници, като се включи и в обсъждането на промени в нормативната уредба, което вече е в ход в Министерството на правосъдието.

II. Целта и подходът

Начинът на преподаване на ПЧ е до голяма степен въпрос на академична автономия, а що се отнася до професионалното обучение – на преценка от страна на съответните професионални структури. Безспорно е обаче, че властите имат задължението да осигурят спазване на ангажиментите, поети от България по международните договори за ПЧ. Средство за изпълнение на задължението по чл. 1 от ЕКПЧ за ефективно прилагане на установените от Конвенцията и юриспруденцията на ЕСПЧ стандарти е и предоставянето на адекватно университетско образование и професионално обучение. Както се изтъква в Препоръка (2004)4, релевантно е образованието и по специалности като „Публична администрация“, „Социално дело“, „Европеистика“. Проучването ни обаче се фокусира върху преподаването на правата на човека (ПЧ) в специалността „Право“ и относимите специалности в Академията на МВР, поради неговото основно значение.

За да се установи как ПЧ и в частност ЕКПЧ и практиката на Съда в Страсбург по прилагането ѝ се изучават в специалността „Право“ в РБ и как се проверяват придобитите знания, бяха проучени учебните планове на всички български университети, които имат юридически факултети, учебните програми и изпитните конспекти за основните релевантни дисциплини, както и конспектите за държавните изпити. Данните бяха събрани от сайтовете на съответните университети, а в някои случаи и чрез запитвания до преподаватели в тях. Беше проучено и преподаването на ПЧ в Академията на МВР, тъй като познаването на материята и спазването на установените международни стандарти в тази област е съществено при упражняването на професиите, за които тя подготвя специалисти. За да се установи дали и до каква степен за придобиване на юридическа правоспособност, за първоначално назначаване за съдия и прокурор и за вписване като адвокат се изискват придобити в рамките на университетското образование по право или в последващи подготвителни и други обучения знания по ПЧ, бяха проучени и конспектите за съответните изпити.

Проведената кръгла маса имаше за цел дискусия сред пряко ангажираните в обучението по ПЧ, резултатите от която да се съобразят при изготвянето на окончателните заключения и препоръки в настоящия доклад и те да бъдат представени и обсъдени на заключителната конференция, предвидена по проекта, с участието на компетентните държавни органи. Българските участници в кръглата маса допринесоха за уточняване и допълване на събраните данни, споделиха вижданията си за дефицитите и усъвършенстването на преподаването на правата човека, и в частност на ЕКПЧ и практиката на ЕСПЧ, които са отразени в този окончателен доклад. Като основа за

проведената дискусия беше проучено и как ЕКПЧ и практиката на Съда в Страсбург по прилагането ѝ се преподават другаде в Европа. Проучването беше осъществено чрез събиране на достъпна в интернет информация и чрез контакти с представители на академичните среди, които попълниха въпросник. От изложенията на чуждестранните участници, които любезно се отзоваха на поканата ни за кръглата маса, получихме и по-подробни данни за Европейския университет „Виадрина“ във Франкфурт на Одер, Варшавския университет и университета в Оломоуц, както и по-общо за преподаването на ПЧ съответно в Германия, Чехия и Полша. Проучването нямаше за цел изчерпателност, а по-скоро събиране на примери от други европейски страни. Едно изчерпателно и задълбочено сравнително изследване изисква капацитет, с какъвто не разполагат нито Фондация „Български адвокати за правата на човека“, нито вероятно който и да било отделен университет. С направените проучвания обаче, след допълването на събраните данни и заключенията в резултат на работата на кръглата маса, се надяваме да допринесем за идентифицирането както на добри практики, така и на съществуващи дефицити и проблеми и за привличане вниманието на правната общност и властите върху необходимостта от промени в регламентацията и други подходящи мерки, което ще е от помощ и в бъдещите проекти на Съвета на Европа за подпомагане на страните членки в усъвършенстването на университетското образование по Конвенцията и практиката по прилагането ѝ.

III. Преподаването на правата на човека и в частност ЕКПЧ и практиката по прилагането ѝ в българските висши училища

A. В юридическите факултети (ЮФ)

В таблицата са изложени данните, събрани от проучените учебни планове, учебни програми и изпитни въпросници на деветте български университета с ЮФ – Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (СУ), Нов български университет (НБУ), Университет на национално и световно стопанство (УНСС), Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ (ПУ), Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“ (ВТУ), Русенски университет „Ангел Кънчев“ (РУ), Югозападен университет „Неофит Рилски“ в Благоевград (ЮЗУ), Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“ (ВСУ) и Бургаски свободен университет (БСУ). Поставените в някои клетки тиренца означават, че не са намерени данни.

10

Този документ е създаден с финансовата подкрепа на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от Фондация „Български адвокати за правата на човека“ и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България.

Университет	Самостоятелна учебна дисциплина по ПЧ/ЕКПЧ	Задължителна или избираема, кредити	Хорариум Вид занимания	В кой курс се преподава	Практическа или друга специална насоченост на курса	Фокус върху практиката на ЕСПЧ, касаеща България	Преподаване на ЕКПЧ и практиката на ЕСПЧ в основните задължителни дисциплини	Извънаудиторни форми, правни клиники, Moot Courts, летни курсове по ПЧ
СУ	Правата на човека	избираема 2	30 часа лекции (задочно обучение 18) и 30 самостоятелна подготовка	втори курс, първи семестър	не	не	<u>Конституционно право</u> – „Механизми на защита според ЕКПЧ“ <u>МПШ</u> – „Регионални системи за защита на ПЧ“ <u>ПЕС</u> – „Политически права на гражданите на ЕС. Други права, гарантирани от правото на ЕС. Защита на ПЧ в ЕС“ <u>Наказателен процес</u>	-
НБУ	Основни права на гражданите и тяхната защита	избираема 3	30 ч. лекции	първи курс, първи семестър	да	не	<u>Конституционно право</u> – „Международна защита на основните права на човека и гражданите. Условия и процедури за защита според ЕКПЧ“ (представя се ролята и практиката на ЕСПЧ) <u>МПШ</u> – „Регионални системи за защита ПЧ“ <u>ПЕС</u> - „Европейско гражданство и ПЧ в ЕС. Харта на основните права в ЕС (ХОПЕС)“	Решаване на казуси Стартира <u>правна клиника по ПЧ</u> с акцент върху бежанско право, но също и антидискриминационни въпроси и др.
УНСС	Международна защита правата на човека	избираема -	-	-	не	не	-	-

ПУ	Права на човека	задължителна 3	30 часа лекции, 60 часа самостоятелна подготовка	първи курс, втори семестър за редовно и втори курс, трети семестър за задочно обучение	не	не	<p><u>Конституционно право</u> – „Закрила на основните права“</p> <p><u>МПШ</u> – „Основни международноправни актове за ПЧ и тяхната защита. Правата на жените като ПЧ. Международноправна защита на лицата, принадлежащи към малцинства.“</p> <p><u>ПЕС</u> – „Основни права и свободи в ЕС. ХОПЕС. Присъединяване на ЕС към ЕКПЧ“</p>	<p><u>Правни клиники</u></p> <p>„Адвокатска защита по наказателни дела“; „Адв. защита по трудови дела“; „Правна защита на потребителите“; „Работа с ЮЛНЦ“; „Изготвяне на прокурорски актове“; „Изготвяне на съдебни актове“ и др.</p> <p><u>Студентска юридическа научна академия</u></p>
ВТУ	Международна закрита правата на човека	факултативна 4	30 часа лекции за редовно обучение; 15 часа лекции за задочно	2 курс, 4 семестър	не	не	<p><u>МПШ</u> – „Регионални системи за защита ПЧ“</p> <p><u>ПЕС</u> – -</p>	-
РУ	Международна защита правата на човека	избираема 3	30 часа лекции	3 курс, 5 семестър	не	не	<p><u>МПШ</u> – „Регионални системи за защита ПЧ“</p> <p><u>ПЕС</u> – „Европейско гражданство. Основни права според ДЕС“</p>	<p><u>Правни клиники</u></p> <p>„Административно право и процес“; „Семейно и наследствено право“; „Трудово право“</p>
ЮЗУ	Защита правата на човека	избираема 3.5	45 часа лекции 75 часа извънаудиторни	4 курс, 7 семестър	не	не	<p><u>Конституционно право</u> – „Конституционна и международноправна защита на правата на личността“</p> <p><u>МПШ</u> – „Основни права и свободи на човека според съвременното международно право“.</p>	<p><u>Правни клиники</u></p> <p>по административно, наказателно и гражданско право, съответно процес</p> <p>Учебна съдебна зала, открита със симулация на съдебен процес пред ЕСПЧ</p> <p>Сътрудничество</p>

							ПЕС – „Основни права и свободи на гражданите на ЕС. Същност на ХОПЕС. Присъединяване на ЕС към ЕКПЧ“.	с ОС и АК – Благоевград, с регионалното представителство на Комисията за борба срещу трафика на хора
ВСУ	Защита правата на човека	избираема 3	30 часа лекции 60 часа извънаудиторни	2 курс	да	не	МПП – „Международноправна закрила на ПЧ. Основни права и свободи на човека според съвременното МПП“ ПЕС – „Гражданство на ЕС и основни права“	Решаване на казуси по актуални проблеми на ПЧ
ВСУ	Правна защита по ЕКПЧ	избираема 4	20 лекции 20 семинари за редовно обучение; 25 лекции за задочно	5 курс	да	да	МПП – „Основни международни актове и системи за закрила на ПЧ. ЕКПЧ и значението й в съвременните условия. ЕСПЧ – възникване, характеристика и изводи от досегашната му дейност“ ПЕС – „Основни права в ЕС. ХОПЕС. ЕКПЧ“ <u>Наказателен процес</u>	правна клиника

1. Преподаване на правата на човека като самостоятелна дисциплина

Учебните планове на университетите с ЮФ показват, че в специалността „право“ навсякъде ПЧ се преподават в отделни курсове. Единственото българско висше училище с ЮФ, в което самостоятелната дисциплина „Права на човека“ е задължителна, е ПУ. Останалите университети не са упражнили правото си по чл. 7, ал. 4 от Наредбата да въведат тази дисциплина като задължителна и в седем от тях тя е избираема, а във ВТУ – факултативна.

Хорариумите варират между 15 и 45 часа лекции и извънаудиторни занимания, които се изразяват в самостоятелна работа в библиотека или с ресурси. Единствено в БСУ се провеждат семинарни занятия за студентите редовно обучение. Оценката се формира само от изпита, с изключение на БСУ, където се взема предвид и участието в дискусиите по време на семинарните занятия и подготвена писмена работа по предварително поставена задача. В ЮЗУ също е посочено, че се взема предвид текуща оценка.

По правило се преподават природата на ПЧ и класификациите им, философските и исторически развития, които нерядко се разглеждат и по конституционно право, универсалните и регионални системи за защита. ЕКПЧ и ЕСПЧ са застъпени в различна степен. В дисциплината „Правата на човека“ в СУ те се разглеждат в 12 от общо 30-те учебни часа лекции (9 за задочно обучение). Така им е отредено относително голямо място в сравнение например с УНСС, където са предмет всичко на всичко на темите „Обща характеристика и структура на ЕКПЧ“ и „Органи и процедури за разглеждане на жалби по чл. 33 и 34 от ЕКПЧ. Съвещателни мнения по чл. 47 от ЕКПЧ“ от общо 20 предвидени теми. Ясно е обаче, че и в СУ за толкова време не може да се навлезе в по-задълбочен анализ на съдържанието на отделните права и свободи и практиката на ЕСПЧ. След общия преглед на Конвенцията и на организацията на Съда, за това остават 6 часа, от които два за процедурата. При това положение за нас е съмнително постижима целта, заявена в учебната програма, студентите второкурсници да придобият „умения да разбират, анализират и коментират съдебни решения, свързани с темата“, както и „да работят самостоятелно с актовете по защитата на правата на човека“ и „да правят анализ на казуси, свързани с нарушаване на правата на човека“. В ПУ ЕКПЧ се разглежда най-общо – създаване и механизъм на прилагане, а на практиката на Съда е отделена една тема. С тази за Протокол № 12, посветените на Конвенцията теми са три от общо 27. В НБУ се преподава дисциплината „Основни права на гражданите и тяхната защита“, която обсъжда отделните права, но изглежда с насоченост по-скоро към конституционните, отколкото към международноправните гаранции. Във ВТУ на Конвенцията и Съда са посветени половината от общо 20-те теми и в четири от тях се разглеждат правото на живот, забраната за изтезания, правото на неприкосновеност на личния живот и свободата на мисълта, съвестта и религията. В РУ всички права по Конвенцията и протоколите към нея се разглеждат в четири от общо 19-те теми и въобще не се застъпва процедурата пред Съда. В ЮЗУ Конвенцията е предмет на една тема и Съдът – на две от общо 24, но там лекционните часове са най-много. Във ВСУ на Конвенцията е посветена една от 18-те теми и една на практиката Съда. Задълбочен анализ на правата по Конвенцията всъщност се извършва единствено

в дисциплината в БСУ, която е съсредоточена само върху ЕКПЧ и включва по-детайлно изучаване на практиката на Съда, като се провеждат и семинарни занимания. Разнообразни са възприетите решения относно времето за преподаване на самостоятелната дисциплина в петгодишното обучение по право, но по-често то се осъществява през първите две години. Поставя се въпросът доколко към този момент студентите са придобили знания по основните правни дисциплини, позволяващи ефективно усвояване на стандартите относно отделните права, които касаят изключително разнообразни материалноправни въпроси, а също и по процесуалната материя, преподавана в края на обучението по право. Наред с хорариумите, формите на обучение и съдържанието на съответните курсове, това дава информация и доколко тази дисциплина наистина може да осигури на желаещите студенти допълнителни специализирани познания по ПЧ и в частност ЕКПЧ и практиката по прилагането ѝ, както предвижда т. 2 от ДР § 1 на Наредбата по отношение на избираемите дисциплини. Налага се извод, че в големия брой ЮФ на практика тя осигурява само най-общи познания, т.е. е по-скоро въвеждаща в материята. Подобно въвеждане е положително и ценно, но само по себе си не може да осигури адекватна подготовка на бъдещите юристи да прилагат международните договори, и по-специално ЕКПЧ.

На кръглата маса преподавателите по правата на човека от Чехия и Полша изразиха становище, че изучаването на ПЧ в началото на юридическото образование е по-подходящо, защото те са донякъде самостоятелна материя, в смисъл че за прилагане на международните стандарти се изисква по-скоро познаване на практиката – основно на ЕСПЧ, отколкото на националното право, за което винаги може да се направи справка, а от друга страна така у студентите отрано се създава чувствителност към проблематиката и мислене в светлината на ПЧ, което е полезно по-нататък при изучаването на основните правни дисциплини. Като аргумент за изучаването на ПЧ в първите курсове представителите на НБУ посочиха и обстоятелството, че в последните курсове натовареността на студентите е много голяма и започва предимно подготовката за държавните изпити, които не включват международно и европейско право – според доц. д-р Катерина Йочева пропуск, който следва да бъде запълнен в бъдеще, и който води до затихване на интереса към материята в края на юридическото образование. Освен това те предвиждат в НБУ от следващата година в горната част на курсовете на обучение да започнат три специализации и смятат, че може да се обсъди темата по ПЧ да бъде застъпена по-сериозно и в някоя от тях.

По въпроса дали е по-добре този специален предмет да е задължителен или избираем, на кръглата маса чешкият преподавател изрази становище, че що се отнася до мотивацията на студентите няма голяма разлика при задължителните и избираемите

курсове. Предимството на задължителното изучаване според неговите наблюдения се губи при липсата на мотивация на студентите да се занимават сериозно, но пък при избираемите предмети мотивацията им често е свързана с това кой предмет изисква по-малко подготовка.

Според нас тези въпроси трябва да се разглеждат и решават в светлината на целия учебен план, така че в рамките на задължителните дисциплини да се получи както солидна базисна подготовка по ПЧ и в частност ЕКПЧ, така и по-задълбочено познание чрез хоризонталното преподаване на относимата материя във всяка дисциплина. По този начин университетското образование трябва да осигури необходимия минимум знания и умения, за да бъдат бъдещите юристи в състояние да прилагат в работата си международните договори по ПЧ като част от вътрешното ни право и особено ЕКПЧ, в светлината на практиката на Съда в Страсбург. Наред с това университетите трябва да бъдат стимулирани да въвеждат още по-широко и избираеми предмети за допълнителна специализация в материята, а за желаещите да разширят и задълбочат познанията си и по-нататък – да предлагат специализирани програми за завършили юристи.

2. Преподаване на правата на човека в рамките на основните задължителни правни дисциплини

а) В повечето ЮФ международноправната закрила на ПЧ е повече или по-малко представена в преподаването по **Конституционно и Международно публично право** (МПП). Може би именно поради възприетото от всички български ЮФ разглеждане на ПЧ в самостоятелна дисциплина, от отделеното им в учебните програми време или, ако не е посочено, от относителната им тежест не личи да се навлиза в детайлно изследване на самото съдържание на правата, гарантирани от международните договори, и в частност ЕКПЧ. В анотацията и посветената на основните права тема в учебната програма по конституционно право на НБУ например е посочено разглеждане на условията и процедурите за защита според ЕКПЧ и на ролята и практиката на ЕСПЧ, но с оглед на общия обем на материята явно се касае по-скоро за тяхното общо представяне, отколкото за детайлното им преподаване. Така и в СУ на темата „Конституционноправен статус на човека и на гражданина на РБ“ са отредени общо 6 от 150-те аудиторни часа и четири от 63-те въпроса в конспекта, а подобно е съотношението и в другите факултети. Това едва ли позволява, а и не личи да се прави също така и детайлна съпоставка между съдържанието на съответните права в Конституцията и в ЕКПЧ и основанията за ограничаването им, когато то е допустимо. По МПП на международноправната закрила на ПЧ като цяло са посветени четири от

16

Този документ е създаден с финансовата подкрепа на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от Фондация „Български адвокати за правата на човека“ и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България.

общо 90-те аудиторни часа в двете публикувани учебни програми и един въпрос в конспекта на СУ, което показва, че най-вероятно се разглежда действието на международните договори по ПЧ във вътрешния правен ред и обща характеристика на ЕКПЧ и ЕСПЧ, както е и в другите ЮФ. На кръглата маса представителите на НБУ посочиха, че в рамките на 30-те часа за самостоятелна подготовка по Международно право се възлага анализ на решения на Съда в Страсбург.

б) Беше проучено и до каква степен Конвенцията и практиката по прилагането ѝ се изучават в рамките на дисциплината **„Право на Европейския съюз“** (ПЕС), която съгласно чл. 7, ал. 2 от Наредбата е сред задължителните учебни дисциплини в специалността „Право“. Хартата на основните права на ЕС представлява част от преподаваната в тази дисциплина материя, а повечето права и свободи, които тя гарантира, съответстват на тези по ЕКПЧ и техният смисъл и обхват са същите като дадените им в Конвенцията (чл. 52, § 3 от Хартата), т.е. следва да се тълкуват и прилагат в светлината на практиката на ЕСПЧ. От учебните програми по този предмет в юридическите факултети се установява обаче, че на основните права като цяло се отделя незначително място и рядко от тях личи да се разглежда ЕКПЧ.

в) Що се отнася до **другите основни задължителни дисциплини**, бяха проучени, доколкото са разполагаеми на сайтовете на съответните ЮФ или ни бяха предоставени, учебните програми по **Наказателно право и процес, Административно право и процес, Граждански процес, Семейно право**. Това, разбира се, не са единствените дисциплини, в които се разглеждат относими към ПЧ въпроси, но те включват материя, тясно свързана с права и свободи, гарантирани както от основните универсални международни договори, така и от ЕКПЧ, и в тази материя има натрупана огромна практика на ЕСПЧ, поради което тя не може да бъде усвоена пълно от бъдещите практикуващи правници без преподаването ѝ в нейната светлина.

Единствено в някои от учебните програми по **Наказателен процес** е предвидено изрично, че преподаването на материала се извършва в светлината на стандартите по Конвенцията. Така според учебната програма на СУ въпросите в материята по доказването и гаранциите за справедлив съдебен процес се разглеждат с оглед на практиката на ЕСПЧ, но в конспекта няма поставени и в тази светлина въпроси. В БСУ наред с тези въпроси е включена и обща тема „Същност и задачи на наказателния процес и съответствието му с международните актове по защита правата на човека (ЕКПЧ, Международният пакт за граждански и политически права, Всеобщата декларация за правата на човека и др.)“. В останалите ЮФ учебните програми и

конспектите не съдържат указания за преподаване и изпитване в светлината на ЕКПЧ и практиката по нея.

Макар липсата на изрични указания в учебните програми или конспектите да не означава непременно, че материята не се изучава в тази светлина, нарочното и последователно предвиждане на преподаване и изпитване по съответните дисциплини, което включва международните стандарти по ПЧ, в т.ч. ЕКПЧ и съответните принципи и критерии, изведени в практиката на ЕСПЧ, би изключило зависимостта от добрата воля на преподавателя, а би съдействало и за ефективното упражняване на контрол в рамките на системата за оценяване и поддържане качеството на обучението. Участници в кръглата маса от ПУ споделиха становището ни, че е особено важно всеки от преподавателите в отделните отрасли да преподава текстовете от Конвенцията, които се отнасят към съответната материя, и практиката на ЕСПЧ по тях, още повече че има и много български дела, които предоставят обилен материал за разглеждане.

Разбира се, тук се поставя и въпросът за адекватната подготовка на преподавателите по съответните дисциплини в тази материя, включително доколко се поддържат в течение на постоянно развиващата се практика на ЕСПЧ. Наличието на проблем в това отношение бе потвърдено на кръглата маса от представители на ПУ и ВСУ. Част от проблема са и съществуващите пречки да бъдат привлечени гост-лектори – разпоредбите на чл. 8 и чл. 9 от Наредбата за единните изисквания, които позволяват единствено за факултативните дисциплини изключение от изискването лекционните курсове да се провеждат само от хабилитирани преподаватели или такива с образователна и научна степен „доктор“ в съответната научна специалност. Това ограничава, според нас неоправдано, възможността за преодоляване на съществуващия дефицит чрез привличане в преподаването на български и чуждестранни практикуващи правници и други експерти с доказани познания в областта и е проблематично особено когато учебните форми се свеждат само до лекции. Споделяме вече изразяваното мнение⁴, че изричното нормативно уреждане на възможност такива лектори да се използват и в задължителните правни дисциплини би способствало за безспорно необходимото засилване на практическата насоченост на преподаването. Както прикани на кръглата маса г-жа Милена Коцева, директор на Дирекция „Процесуално представителство на РБ пред ЕСПЧ“ на МП, трябва да бъде ползван например капацитетът на бивши и ад хок български съдии от ЕСПЧ, които при това често имат и значителен опит в обучение по правата на човека, а също така и на самите

⁴ Например „Юридически барометър“, бр. 9

правителствени агенти. В тази връзка проф. Петър Христов, декан на ЮФ на ВСУ, постави и въпроса за подхода към осигуряване качество на образованието и изрази становище, че у нас за съжаление той е изцяло административен, а не предприемачески, икономически, така че се търсят „точки“ (при акредитирането на ВУЗ), а не качество. По негово мнение регулацията е тежка, множеството количествени показатели, установени в Закона за висшето образование, Наредбата за единните изисквания и накрая в приетата от Националната агенция за оценяване и акредитация „Критериална система за институционална акредитация“ – за задължителни дисциплини, за брой хабилитирани преподаватели, в съчетание с измерителите за осигуряването му, свързани с възрастта на преподавателите на основен трудов договор, са твърде ограничителни и понякога необясними. Споделяме опасенията от прекомерната регулация и тежест, придавана на количествени показатели. Философията на критериалната система е да намали субективния елемент, който се проявява при липсата на ясно дефинирани и достатъчно детайлно диференцирани показатели за оценка на съответната сфера, но фиксираните количествени измерители винаги крият риск от механичност на преценката. Нормативният минимум от хабилитирани преподаватели е въведен като институционална гаранция за осигуряване на високо качество на преподаването. В това отношение напредналата възраст на преподавателите едва ли е заплаха, по-голяма от тази стремежът на университетите да постигнат висок измерен резултат, за да покрият критериите, да доведе до снижаване на изискванията за хабилитиране. Такава тенденция се наблюдава след приемането на Закона за развитие на академичния състав. От влизането му в сила рязко и в пъти нарасна броят на специалистите от различни области, получили научни степени и звания, тъй като бе дадена възможността на всички ВУЗ при много облекчени условия и изисквания да обявяват конкурси за доценти и професори, в сравнение с отменения Закон за научните степени и звания.

3. Други дисциплини и магистърски програми, свързани с правата на човека

Наред с горните основни самостоятелни дисциплини, в които се преподават ПЧ, учебните планове съдържат и други тясно свързани с тях предмети. Така например в СУ се преподават избираемите дисциплини „Организация на правозащитните институции“ (на ЕСПЧ са посветени два от 30 ч. лекции), „Правен режим на класифицираната информация“ – също и ВСУ), „Екологично право“ (също и в НБУ, ЮЗУ, РУ, ВСУ, БСУ), както и задължителната „Информационно право“; в НБУ – избираемите „Международно правораздаване“ (също и в БСУ), „Полицейско право“ (също и в ЮЗУ, ПУ, РУ, ВСУ), „Правно регулиране на електронните медии“,

„Бежанско право“ (също и в ПУ); в ЮЗУ – избираемите „Защита правата на детето“ (също и в ПУ, РУ), „Миграционно и бежанско право“ (също и в БСУ); в ПУ – избираемите „Конституционно правосъдие“ (също и в РУ), „Международно наказателно право“ (също и в РУ, ВСУ), „Медицинско право“, „Полицейско разузнаване“, факултативните „Равенство във възможностите и актуална джендър проблематика“, „Правен режим на регионалните международни организации“, „Международноправни средства за борба с тероризма“; в БСУ – избираемата „Медийно право“ и др.

За отбелязване е обаче, че и от техните учебни програми далеч невинаги става ясно дали и доколко материята се разглежда в светлината на ЕКПЧ или на решенията на ЕСПЧ, въпреки че по много от застъпените въпроси съществува значима практика.

На кръглата маса участниците от НБУ допълниха, че там Конвенцията се изучава и в дисциплината „Външна политика“, която е задължителна и се преподава в първи курс, като активната подготовка и участие на студентите се осигурява и чрез презентации, които правят член по член от Конвенцията. В рамките на 30-те часа, дадени за самостоятелна подготовка по Международно право, от няколко години се възлага анализ на решения от практиката на Съда. Бе посочено също, че в този университет се четат и общообразователни курсове – едносеместриални или двусеместриални, в някои от които също се преподава материята по правата на човека, като се изхожда от разбирането, че е добре не само юристите, но и останалите студенти да придобиват информация в тази сфера, както и че има съпътстващи дисциплини с такива курсове, които техните студенти записват най-вече като втора специалност – примерно „Правна система и правна защита в ЕС“, с 30 часа, посветени само на системата съгласно Конвенцията и допълващите актове. В ЮЗУ се провежда проект, чиято цел е да се апробира нова учебна дисциплина, свързана с борбата срещу трафика на хора. От ЮЗУ бе подчертано и че дисциплината „Защита правата на човека“ се изучава не само в специалност „Право“, но и в „Международни отношения“, „Европеистика“ и „Публична администрация“. Така е и в СУ, НБУ и други български университети и това е за отбелязване, въпреки че, както бе посочено по-горе, нашето изследване бе фокусирано върху преподаването на ПЧ в специалността „Право“.

СУ участва в Европейската магистърска програма по ПЧ и демократизация“ (Е.МА).

4. Препоръчвана литература за подготовка

Извършеното проучване показва и недостиг на актуални източници в препоръчаната в изпитните въпросници литература по ПЧ. Например често се препоръчват „Правата на човека в света днес“ на А. Х. Робертсън и Дж. Г. Мерилс – издание от 1994 г., което отдавна не е „днес“, както и „Европейска конвенция за правата на човека – теория и практика“ на П. Ван Дайк и Г. Х. ван Хууф от 2000 г., която има последващо актуализирано издание. Препоръчвани учебници, монографии и студии от български автори, които застъпват практиката по Конвенцията, също често са доста остарели. Такива издания, разбира се, не са загубили стойност в много основни аспекти и затова минусите, които присъствието на по-стари източници носи в критериалната система за програмна акредитация, едва ли са оправдани във всеки един случай. По същия начин големият относителен дял на учебници и публикации от последните 5 години като измерител не отчита дали са стойностни или не. Но материята по правата на човека е динамична и със сигурност е необходимо използването на съвременна литература. Очевидно съществува проблем с разполагаемостта на актуална преводна литература, отразяваща последните развития в тълкуването и прилагането на ЕКПЧ и промените в процедурата, а също и необходимост от стимулиране на изследвания и публикации в тази област от българската академична и по-общо правна общност. В това отношение следва да се приветстват трудове като „Теория и практика на съдебното производство по наказателни дела. Състезателността в светлината на ЕКПЧ“ на Ивайло Цонков – издателство „Сиела“, 2014 г., или „Семейният кодекс – Приложен коментар“ на авторски колектив, ИК Труд и право, 2015 г., в който редица въпроси (напр. осиновяване, отношения между родители и деца) са анализирани в светлината на установените в практиката на ЕСПЧ стандарти. Както посочи на кръглата маса г-жа Милена Коцева, за актуализиране на учебните програми по ПЧ в университетите и за улесняване на преподавателите в хоризонталното им преподаване ще допринесе и подготвяният от министерството в рамките на проект, отново финансиран от Норвежкия правен механизъм, български превод на реномираното и актуално издание на University of Oxford на труда на Харис, О`Бойл и Олбрик по Конвенцията, който ще бъде в тираж от 1000 бройки и ще бъде разпространен безвъзмездно сред всички ЮФ.

Б. В Академията на МВР (АМВР)

В АМВР правата на човека се изучават като задължителна дисциплина в посочените в таблицата специалности.

Факултет Полиция	Самостоятелна учебна дисциплина	Задължителна или избираема кредити	Хорариум Вид занимания	В кой курс се преподава	Специализирани магистърски програми по ПЧ	Практическа или друга специална насоченост на курса	Засяга ли се практиката на ЕСПЧ, касаеща България	Преподаване на ЕКПЧ и практиката на ЕСПЧ в други дисциплини	Извънаудиторни форми, правни клиники, летни курсове
Гранична полиция	Защита правата на човека	избираема 2	30 часа лекции и 30 извънаудиторни	1 курс	-	-	-	-	Опознавателен стаж в ГПУ и защита правата на човека
Противодействие на престъпността и опазване на обществения ред (бакалавър)	Защита правата на човека	задължителна 5	30 часа лекции и 120 часа извънаудиторни	1 курс	-	-	-	-	Практически стаж в РПУ и защита правата на човека
Публична администрация (бакалавър)	Защита правата на човека	задължителна	30 лекции и 90 извънаудиторни	3 курс	-	-	-	-	Практически стаж

Освен това в обучението за бакалавър по ПН „Национална сигурност“, специалност „Противодействие на престъпността и опазване на обществения ред“ се преподава и избираемата дисциплина „Организация на правозащитните институции“, задължителната „Полицейско право“ и др. ПЧ не се изучават в специалностите „Стратегическо ръководство и управление на сигурността и обществения ред“ (магистър) и „Защита на националната сигурност“ (магистър).

В допълнение към изложеното, на кръглата маса бе посочено, че въпросите на ПЧ се разглеждат в рамките на различни правни дисциплини – административно, конституционно, наказателно право и др. През миналата година в магистърската

програма „Публична администрация“ е стартирала нова дисциплина – „Защита от дискриминация“, в която в рамките на 30 часа се представят международните стандарти по защита правата на човека, включително европейската система, и националното антидискриминационно законодателство с акцент върху Комисията за защита от дискриминация, както и специален модул „Престъпления от омраза“. Беше отбелязано, че магистрите проявяват голям интерес към нея, както и че се работи съвместно с Комисията за защита от дискриминация – специално се канят нейни членове да представят практическия аспект на работата ѝ. Академията предлага и специален модул „Полицейска защита правата на човека“, който обаче се преподава при първоначалната професионална подготовка на служители на МВР, завършили други университети. В Гранична полиция през миналата година е проведено обучение на обучители по права на човека, разработено заедно с Агенция „Фронтекс“, за което се планира да бъде провеждано системно. Отделно от това Академията активно участва в различни проекти, свързани със защитата на ПЧ, като „Полиция без дискриминация“, обучение на разследващи полицаи по въпроси, свързани с антидискриминационното законодателство, престъпления от омраза и работа с жертвите на такива престъпления.

IV. Конспектите

Въпросниците за държавните изпити по публично-, наказателно- и гражданскоправни науки, за изпита за придобиване на юридическа правоспособност, за конкурсните изпити при първоначално назначаване на магистрати по административно-, наказателно- и гражданскоправни науки, както и за изпита за адвокати и младши адвокати не съдържат въпроси по Конвенцията или практиката по прилагането ѝ. Становището ни, че проверка на знанията в тази материя е необходима и, наред с другото, би стимулирала систематичното ѝ преподаване и интереса към нея, бе споделено на кръглата маса от доц. Катерина Йочева, която, както бе посочено по-горе, счита, че следва да се въведе отделен държавен изпит по международно и европейско право. Доц. Габриела Белова от ЮЗУ също подкрепи мнението, че тази проблематика би трябвало да намери място в държавните изпити, с които завършват студентите, обучаващи се по специалност „Право“.

V. Преподаването на правата на човека и в частност ЕКПЧ и практиката по прилагането ѝ в други европейски висши училища

A. Данни от публикуваното през 2006 г. проучване на Съвета на Европа⁵

Проучването е извършено чрез въпроси, зададени на правителствата на държавите членки. От него се установява, че в **западноевропейските университети ЕКПЧ** и практиката по тълкуването и прилагането ѝ се преподават от десетилетия в лекционни курсове и семинари в обучението по право – хоризонтално в рамките на основните правни дисциплини и като отделни задължителни или избираеми курсове.

Така например в **Норвегия** обучението по Конвенцията и практиката на ЕСПЧ от много години е част от задължителните предмети като Конституционно право, Наказателно право, Наказателен и Граждански процес, Административно право, Гражданско право. ЮФ на Университета в Осло предлага магистратура по ПЧ. В **Холандия** във всички основни дисциплини се посвещава внимание на ЕКПЧ и във всички университети „ПЧ“ се изучава като допълнителен предмет. Подобно е положението в **Белгия**, където някои университети предлагат и специализирани магистратури („дипломи“) по ПЧ в рамките на една академична година (Брюкселският свободен университет и факултетите „Сен Луи“ в Брюксел и „Нотр-Дам“ в Намюр). В **Дания** задължителните за бакалавърска степен дисциплини включват основни курсове по Международно право и Право на ПЧ, а освен това Конвенцията и практиката на ЕСПЧ са инкорпорирани в други задължителни предмети, като Конституционно, Наказателно, Процесуално и Административно право. Обучението за магистърска степен предлага множество курсове по Международно право и Право на ПЧ, които или са концентрирани само върху ЕКПЧ, или най-малкото я преподават като съществена част. Член 10 от Конвенцията се изучава в подробности в курсовете по Медийно право. Във **Финландия** в ЮФ на университета в Турку обучение по ЕКПЧ е включено на всички нива на образованието и Конвенцията е сърцевината на дисциплината „Европейско право“, като прилагането ѝ заема централно място, а по Конституционно

⁵ Tables on the implementation of the five recommendations, STEERING COMMITTEE FOR HUMAN RIGHTS (CDDH), Strasbourg, 7 April 2006, CDDH(2006)008 Addendum II

право се акцентира върху националните аспекти и връзката между ЕКПЧ и националната система; в Хелзинкския университет се предлага специален курс „Европейската конвенция за правата на човека“ и изискванията по Конституционно право включват задължително изпитване по Конвенцията, а в ЮФ на университета в Тампере правата на човека са интегрирани в първата степен на обучение и дисциплината „Публично право“ включва задължителен модул в тази материя. Във всички ЮФ в **Исландия** принципите на ЕКПЧ се изучават в курса по Конституционно право, който е от основните в обучението за бакалавърска степен; Конвенцията и практиката на ЕСПЧ се разглеждат и в други задължителни курсове. За магистърска степен студентите по право могат да избират между множество курсове по Международно право и ПЧ, като в Университета на Исландия един такъв курс е посветен изключително на Конвенцията и практиката на Съда.

Проучването показва, че след ратифицирането на ЕКПЧ в **университетите в бившите социалистически държави** също масово са въведени **специални дисциплини** по правата на човека. Към онзи момент някъде това е оставено на избора на университетите (**Азербайджан**), а другаде (**Естония**) властите одобряват национален учебен план, който включва изучаването на ПЧ. В различните университети специалните дисциплини „Права на човека“ са било задължителни, било избираеми. В **Полша** например към онзи момент отделният курс по ПЧ е задължителен само в университета „Николай Коперник“ в Торун. В **Словакия** задължителен курс има в ЮФ на университета в Търнава, като е посочено, че той дава възможност за детайлно запознаване с практиката на ЕСПЧ. В **Литва** специалната дисциплина „ПЧ в Европа и ЕС“ е задължителна за студентите, специализиращи в областта на международното право и правото на ЕС, и избираема за студентите с друга специализация. Прави впечатление, че някои от предлаганите в други посткомунистически страни дисциплини по правата на човека са по-концентрирани върху ЕКПЧ и практиката в сравнение с преподаваните в българските висши училища – например в **Армения** в Ереванския държавен университет е въведен предмет „Европейската съдебна система за защита на правата на човека“, за който е посочено, че разглежда предимно ЕСПЧ и практиката му; в **Чехия** в университета на Оломоуц – единственият (към онзи момент) от държавните университети с ЮФ в страната, в който самостоятелната дисциплина е задължителна, тя е „Европейската защита на правата на човека“. В **Молдова** от учебната 2003-2004 г. в Молдовския държавен университет се преподава курс „Право на ЕКПЧ“. **Включване на преподаването на Конвенцията в програмите на основните задължителни правни дисциплини** е посочено например от **Полша** (Конституционно, Международно, Наказателно и Гражданско право), **Босна и Херцеговина** (Конституционно и Международно право, Право на ЕС, Наказателно

право и др.), **Хърватия** (където Конвенцията и практиката по прилагането ѝ към онзи момент не се изучават като самостоятелна дисциплина, но заемат значителна част в програмите по Конституционно и Международно право), **Литва** (където във Вилнюския университет Конвенцията е застъпена сериозно в лекциите по Конституционно, Наказателно и Гражданско процесуално право и др.). Някои държави са дали сведения и за изучаването на ПЧ и в частност Конвенцията **в полицейските академии**. Например в **Чехия** самостоятелна дисциплина, включваща изучаването на ЕКПЧ, е посочена като по принцип задължителна в академията. В **Армения** според дадените сведения курсът обхваща и практиката по Конвенцията. В **Латвия** ПЧ и в частност Конвенцията и практиката на ЕСПЧ са задължителни дисциплини в програмите за обучение на полицейските, пенитенциарни, миграционни и др. подобни категории служители, а в обучението за магистърска степен е включен избираем курс „ПЧ“.

В много европейски държави **практическа насоченост** на обучението по ПЧ се осигурява чрез симуирани съдебни процеси (moot court) – например **Австрия**, **Норвегия**, чиито студенти по право участват в ежегодния конкурс *Sporrong and Lönnroth*, арбитриран от университетски преподаватели, съдии и адвокати. В **Дания** университетите в Копенхаген и Орхус имат като изразен профил подготовката за участие в международни състезания – симуирани процеси, и редовно изпращат екипи, включително в известното такова състезание на скандинавските страни, фокусирано върху ЕКПЧ. Университетът на **Латвия** подкрепя финансово участието на студенти в международни състезания – симуирани процеси по международно право, а Европейската асоциация на студентите по право (ELSA) е активна в такова състезание между латвийските ЮФ, което включва действителни проблеми с правата на човека в страната. В проучването **Франция** например сочи като мярка за подобряване на университетското образование по Конвенцията отправянето на покани за занимания със студентите към изявени експерти в нейното прилагане, като съдии в ЕСПЧ и членове на регистратурата, преподаватели в специализираните трети цикли на университетското образование, адвокати, членове на специализираните правителствени структури.

От държавите, предоставили информация относно **изпитите и конкурсите за достъп до юридическите професии**, добър пример е **Франция**, където те системно включват ЕКПЧ. В рамките на конкурса за приемане в Националната школа на магистратурата се провеждат изпити по публично и европейско право, а приемът в регионалните центрове за професионално обучение на адвокати се извършва след практически писмен изпит, като една от опциите към онзи момент е общностно и европейско право, експозе по

въпрос, свързан със защитата на основните права и свободи, и устен изпит, който може да има за предмет общностната и европейска процедури. Познанията по международно право, включително правата на човека, се проверяват при конкурсите за назначаване на прокурори в **Естония, Латвия**. В **Литва** практиката по Конвенцията е включена в конспектите на квалификационните изпити за съдии, прокурори, адвокати и съдебни изпълнители, изготвяни от Министерството на правосъдието.

Б. Данни, представени на проведената кръгла маса

Професор Кармен Тиле от университета „Виадрина“ в Германия представи неговата специфична роля и програмите му по ПЧ, а участниците от Чехия и Полша – актуалното положение с преподаването на ПЧ в техните страни.

1. Преподаването на ПЧ в университета „Виадрина“ във Франкфурт на Одер

Той е първият, който изпълнява функцията на мост между източните и западни европейски държави след падането на комунистическия режим. По споразумение между него и университета „Адам Мицкевич“ в Познан в Полша е създаден т. нар. „Collegium Polonicum“ – институция, изградена от немски и полски университети от двете страни на река Одер. Между тях е разположен мост – не само в географския смисъл на думата, но и в смисъл на сътрудничеството между източните и западните европейски държави, особено Полша и Германия. Университетът има само три факултета – Юридически, Икономически и по Културология и се отличава със своята международна концепция (най-интернационалният университет в Германия по отношение на студентите, а също и на преподавателите), интердисциплинарен подход (студентите от всеки факултет преминават през задължителни курсове и в другите два) и особеното внимание, което се отделя на изучаването на чужди езици (има специализиран Център по езици).

В ЮФ са застъпени различни програми, като основната е насочена към подготовка на студентите за първия държавен изпит, след който те могат да изберат втора област за специализация. В Германия в специалностите Право и Медицина не е възприет Болонският процес, но университетът предлага магистърски програми, допълнителни за студентите от Германия и от чужбина. Първата специалност в ЮФ на „Виадрина“ е „Германско право“, което подготвя студентите за първия държавен изпит. За практикуващите юристи – адвокати или съдии обаче е необходимо да се премине не

само през него, а и през втори държавен изпит. Във „Виадрина“ подготовката като правило включва първия – 9 до 10 семестъра, т.е. 4-5 години, след което студентите трябва да преминават през задължителна практика и чак тогава се подготвят за втория държавен изпит. Втората специалност е „Германско и полско право“, което може да бъде изучавано както в бакалавърска, така и в магистърска програма. Това е нещо специално за университета, поради неговата функция на „мост“. Студентите от Германия и Полша учат заедно – германско право във „Виадрина“, а полско – в „Collegium Polonicum“, като в края на обучението си получават две дипломи – по немско и полско право. Тук се прилага Болонският процес, но преминалите успешно през тази програма не могат да бъдат съдии или адвокати в Германия. Повече от половината от студентите, завършили тази специалност, продължават в първата специалност и допълнително се подготвят за първия държавен изпит. Третата специалност е нова бакалавърска програма на немски език – „Право и икономика“, която има интердисциплинарен характер. Студентите могат да решат в третия семестър дали да специализират право или икономика, така че има два потока – „Право и икономика“ или „Икономика и право“. Следващата година се предвижда и създаване на специалност „Право и политически науки“, съответно „Политически науки и право“. Четвъртата предлагана програма е магистърска и се провежда изключително на английски език – „Международно право на ПЧ и международно хуманитарно право“. При подготовката за първия държавен изпит в специалността „Германско право“ се преподават „Конституционни човешки права“, т.е. предмет, концентриран върху ПЧ – 30 часа, които са задължителни за всички студенти, докато „Международно право на ПЧ“ – универсалната система и европейската система, главно ЕКПЧ, е избираема дисциплина. Студентите по „Германско право“ имат възможност в петия семестър да направят избор между десет правни специализации, сред които и „Международно право“. Ако го изберат, те преминават през задължителен курс „Международно право на ПЧ“, който предоставя задълбочено познание по материалното и процесуално право чрез лекции, семинари, както и moot courts, осигуряващи практически умения. За студентите – бакалаври и магистри в специалността „Германско и полско право“, „Конституционни ПЧ“ е задължителен предмет, докато „Международно право на ПЧ“ е избираем. „Международно право на ПЧ“ и „Хуманитарно право“ са магистърски програми (LL.M.) на английски език, като студентите, които следват този посветен на ПЧ курс, изучават задължително различни техни сфери. Курсът обхваща три семестъра.

Като форма на множеството споразумения по програмата „Сократ“ – сега „Еразъм“, е създадена нова програма – **летен курс „Европейската система за защита на човешките права“**, която стартира през 1999 г. Всеки септември се провеждат

двуседмични интернационални летни курсове, в които вземат участие около 60 души от целия свят. Преподавателите са около 15, от различни европейски партньорски университети. В този летен курс студенти, млади юристи и преподаватели обсъждат заедно актуални въпроси, касаещи ПЧ, и обогатяват познанията си относно съществуващите механизми за защитата им, особено в Европа. Те получават по-задълбочени познания относно три системи: Съветът на Европа – Европейската конвенция за правата на човека; Европейският съюз – Хартата за правата на човека; Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа – главно Копенхагенският документ. В програмата на летния курс е застъпен интердисциплинарният подход, който осигурява на студентите не само правен, но и философски, политически и икономически поглед върху обсъжданите въпроси, като същевременно спомага и за придобиването на практически умения за използване на механизмите във всекидневната им работа. Целта на програмата е разширяване на знанията, свързани с ПЧ в транснационален европейски контекст, придобиване на знания за трите споменати механизма и осигуряване на межкултурна комуникация и обмен на знания, както и осигуряване на практически умения за използване на тези механизми за защита, особено механизма за индивидуална жалба пред ЕСПЧ. Включването на преподаватели от други европейски университети дава и различни подходи към преподаването на ПЧ и това разнообразие се оценява добре от студентите. Като професионалисти винаги се канят представители на Агенцията на ЕС за основните права във Виена и Германския Червен кръст, което подчертава стремежа да се съберат на едно място теорията и практиката, както и различни подходи към преподаването. Интернационален е и съставът на студентите – те са не само от Европа, но и от Америка, Африка и Азия. Програмата се състои от лекции, семинари и moot court. През първата седмица сутрин се провеждат лекции, а следобед – семинари, насочени към по-дълбоко изучаване на засегнатите в лекциите въпроси, които се обсъждат с преподавателите, след което се дискутират актуални проблеми по правата на човека в Европа. Moot court се провежда предимно през втората седмица, като студентите работят по хипотетичен казус, който трябва да представят пред ЕСПЧ. Те се разделят в три групи – жалбоподатели, представители на правителството и съдии – и имат възможност в рамките на няколко дни да обсъдят и да се подготвят с писмените становища и пледоариите си, като накрая се провежда устно изслушване, което представлява и акцентът на летния курс. Що се отнася до темите на лекциите, преподават се философските концепции и исторически аспекти, дава се цялостна представа за институциите и механизмите за защита на правата на човека – не само европейските, а и универсалните и други регионални системи. Това е необходимо поради разнообразието от студенти, които могат да направят и сравнение между различните системи, както и за да може европейският

юрисист да бъде запознат с универсалните системи, с които разполага. Ако например е изтекъл срокът за завеждане на дело пред ЕСПЧ, адвокатите трябва да знаят, че все още разполагат с възможност за жалба пред Комитета по ПЧ в Женева, съгласно Международния пакт за граждански и политически права и факултативния протокол към него. Обсъжда се и Хартата на основните права на ЕС. Материалното право, което се засяга, обхваща например правото на живот, забраната за изтезания, правото на справедлив процес, комуникационни права – свобода на изразяване, свобода на събранията и сдружаването и др., връзката между ПЧ и хуманитарното право, Бежанско и миграционно право, Процедура по подаване на жалба пред ЕСПЧ и др. Проф. Тиле изтъкна множеството преимущества на тези летни курсове. В края студентите придобиват сертификат за участие, който дава 10 ECTS и те са много в сравнение с придобиваните кредити по време на един цял семестър. Т.е. това е една добра възможност, тъй като програмата е много интензивна – целият курс се състои от около 80 часа, приравнени на 10 кредитни точки. През уикенда между двете седмици се осигурява учебно посещение на Берлин, на Парламента, както и на други полски и немски градове.

Много често участниците в летните курсове са искали да придобият допълнителни знания и да получат магистърска степен, поради което по тяхна идея е създадена **„Международна магистърска програма по човешки права и хуманитарно право“**. В тази програма се фокусира върху европейските права на човека, защото ЕКПЧ се явява основата за други регионални системи по права на човека. Тя обхваща три семестъра, които носят 90 кредитни точки, уникална е за Германия и е много успешна. Подобно на летния курс, тя се провежда на английски език. Целите ѝ са обучение по ПЧ в мирно време и при въоръжени конфликти, межкултурна комуникация, тъй като преподавателите и студентите са отново от много и различни страни, както и подготвяне на студентите с практически умения, които да могат да прилагат самостоятелно в съществуващите механизми и процедури във всекидневния живот. Преподавателите са същите като в летните курсове, като присъстват повече специалисти от Червения кръст и от Европейския център по човешки права. Разнообразието на студенти отново е голямо. Преобладаващи са тези от Азия и от 40-50 студенти само 3-4 са германци. Магистърската програма също има три части – задължителен модул, избираем модул, където студентите могат да придобият теоретични и практически умения, и практически опит – стаж и дипломна работа накрая. Задължителната част се състои от въведение в международното право на ПЧ и хуманитарно право. По принцип програмата е за студенти юристи, но по изключение могат да участват и такива от сходни специалности като Международни отношения.

Предлага се въвеждащ курс в основите на международното право, неговите принципи и източници, за да могат всички студенти да стартират програмата на едно и също ниво. По-нататък задължителният модул задълбочава познанията в по-диференцирани аспекти на ПЧ – граждански и политически права, икономически, социални и културни права, след което се продължава със специални теми – забрана за дискриминация, права на жените и децата, на малцинствата, предоставяне на убежище, лична наказателна отговорност и отговорност на държавата, лична наказателна отговорност в случаи на нарушения, отговорност на държавата при нарушение на ПЧ или на международното хуманитарното право и т.н. Избираемият модул включва обучение по превенция на конфликти и тяхното управление – един от най-успешните модули във факултета, защото в него има специален Център по превенция и управление на конфликти с голям опит в конфликтни ситуации, и след това се продължава с основни принципи на управление и администрация, представяване на интереси, масови нарушения, научно изследване и писане. Що се отнася до практическия стаж, студентите имат право на избор да кандидатстват в Германия, в собствената си страна, в международна организация или в трета страна пред съответната административна държавна служба или в НПО, като трябва да получат одобрение от Академичния съвет за конкретния стаж. Накрая те представят и дипломна работа. Студентите разполагат с възможност да адаптират програмата към своя личен и професионален живот чрез предлаганите възможности за целодневно или почасово обучение, което продължава съответно три или шест семестъра. Предоставят се и различни сертификати – при придобити 30 кредитни точки Сертификат по човешки права и хуманитарно право, при 60 – диплома, а при 90 – магистърска степен. За достъп до курса се изискват, освен завършено образование по право или друго сходно, което трябва да се прецени от Съвета по допускане, мотивация за програмата, добър английски език и заплащане на такса. За летния курс тя е 490 евро, като са осигурени и стипендии от немските академични съвети за обмен. В сравнение с други летни курсове, цената на този е доста ниска, благодарение на предоставяните от полска страна услуги на достъпни цени. За магистърската програма таксата е 4900 евро, като също се предлагат стипендии. Доста от студентите се възползват от тях, кандидатствайки пред различни немски фондации. Възпитаниците имат много успешна реализация – в регистратурите на Международния съд в Хага, ЕСПЧ, Съда в Люксембург. Те са правили и учебни посещения на Съда в Страсбург, като преподавателите ги подготвят по съответния казус, както и на другите две съдилища.

2. Преподаването на ПЧ в Република Чехия

Г-н Ян Кратохвил, преподавател по ПЧ в университета „Палацки“ в Оломоуц, подчерта, че в Чехия съгласно решение на Конституционния съд ЕКПЧ и другите международни договори представляват част от Конституцията и тъй като компетентният орган да тълкува Конвенцията е Европейският съд по правата на човека, винаги, когато Конвенцията се прилага на национално ниво, трябва да се взема предвид и практиката на Съда. Конституционният съд е приел също така, че ако страна пред който и да било съд изложи аргумент, основан на практиката на Страсбургския съд, и съдът не му отговори, това може да се окаже нарушение на правото на справедлив процес. Въпреки че обикновените съдилища трябва да прилагат Конвенцията и съдебната практика обаче, те рядко го правят, което според г-н Кратохвил може да се обясни и с липсата на образование по ПЧ, особено в миналото. Систематично преподаване на модули по правата на човека е започнало едва преди няколко години и в момента действащите съдии в Чехия нямат нужните познания. Чехия има само четири ЮФ, в единия от които е имало проблеми и макар да е действащ, в уебсайта му не са посочени специални курсове по човешки права, които най-вероятно се изучават като част от предмета „Конституционно право“. Г-н Кратохвил представи информация как ПЧ се преподават останалите три ЮФ.

В **Пражкия университет** има както задължителни, така и избираеми курсове. „Конституционно право“ е единственият задължителен предмет, в който студентите учат за Конституцията и ПЧ – модул в началото на обучението, 2-ри и 3-ти семестър, като в края на курса има четири лекции: Въведение в Правата на човека, Граждански права, Политически права и Икономически и социални права. Студентите не изучават съдебна практика, което според г-н Кратохвил прави курса недостатъчно ефективен. Освен това има няколко курса, които са избираеми. Първият е „Международна закрила на човешките права“ – създаден през 1990 г., но се преподава единствено чрез лекции – фокусира се предимно върху системата на ООН. Има една лекция и върху Европейската конвенция, но преподавателят просто я чете и г-н Кратохвил каза, че като студент я е слушал, но в съзнанието му не е останало нищо от нея, както и от лекциите по ПЧ в курса по „Конституционно право“. Вече е създаден нов модул – „Европейска закрила на човешките права“, замислен като много по-интерактивен при въвеждането му преди няколко години – студентите да изследват съдебната практика и след това я обсъждат и прилагат в конкретни казуси в семинарните занятия. Този план обаче е изпълнен само отчасти, тъй като му липсва достатъчно систематизиран подход. Занятията се водят от различни преподаватели и макар че се предполага студентите да

четат предварително, някои преподаватели предпочитат просто да си прочетат лекцията, докато други залагат на интерактивен семинар и по този начин за студентите е трудно да се подготвят, макар като цяло са доволни, че могат да се запознаят с практиката и са позитивни по отношението на курса. Темите, които се дискутират, се променят всяка година и зависят от това кой ги преподава – обикновено са свързани с правото на свобода, със забраната за изтезания, дискриминацията, справедлив процес и др. Последният курс, застъпен в Прага, е нещо като правна клиника – била е Антидискриминационна клиника и макар че в момента името е променено, все така се фокусира върху антидискриминационни въпроси и има две части – теоретична, където студентите получават знания относно антидискриминационното право, включително Конвенцията, както и съдебна практика, и практическа, включително стаж при Омбудсмана, който е focal point, базиран на антидискриминационните директиви, където студентите могат да прилагат теоретичните си познания.

Университетът в Бърно първи е въвел задължителен курс по ПЧ, наречен „Правата на човека и правораздаването“, в осмия семестър на образованието по право, което в Чехия е общо 10 семестъра – 5 години. Курсът се състои от 12 лекции, обхващащи основните права, като правото на живот, правото на свобода, защитата от изтезания и т.н. Основният фокус е върху Чешката харта на основните права, както и върху съдебната практика на Конституционния съд, но тъй като Конвенцията и Чешката харта са до голяма степен неразделни и взаимнозаменяеми и общо взето съдебната практика на Конституционния съд копира тази на ЕСПЧ, те са много подобни. Разглеждат се и дела на ЕСПЧ. Главният проблем е, че се провеждат ежеседмични лекции, но само 6 семинара – един на всеки две седмици, които са крайно недостатъчни за дискусии със студентите по значимите проблеми с ПЧ. Семинарите са базирани не толкова на основните права или съдебната практика, колкото на умения – как да се напише добра конституционна жалба, как да се използва аргументация за човешките права, което е добре, но преподавателите са споделили, че биха искали да разполагат с повече време за дискусии относно основните права. Ето защо един от лекторите в Бърно – Павел Молек, води избираем предмет, който се нарича „Текущи въпроси по правата на човека“ и представлява „курс за напреднали“. В него се включват мотивирани студенти, които искат да се занимават с ПЧ и да научат още, да четат практика и да обсъждат проблеми и случаи. Този курс е много ефективен начин на обучение – успява да запази интереса на участниците, които са мотивирани. Обикновено за него кандидатстват около 50 души, след което преподавателят изпраща имейл до студентите, в който ги предупреждава, че ще има много четене и учене и поставя изискванията си за активно участие от тяхна страна. Накрая остават 15-ина студенти,

които идват в часовете, но наистина работят и си струва. Съдебната практика, включена в обучението, е не само на Съда в Страсбург, но и на Върховния съд, Конституционния съд, Съда на ЕС и др. Този семинар е ориентиран предимно по теми. Преподавателят винаги провежда и един семинар на различни теми – например „Прилагането на правата на човека в хоризонталните отношения”, като избира няколко случая, които се дискутират, или „Как съдът се справя с призраците от миналото”, относно престъпления по време на Втората световна война, нацисткия режим, комунистическия режим и т.н. Последният курс в Бърно представлява правна клиника, която според г-н Кратохвил е най-добрата клиника по права на човека в Чехия, защото те си сътрудничат с много НПО със седалище в Бърно – общо правозащитни организации, организации за бежанци, и там студентите прилагат знанията си на практика.

Последният университет – в който г-н Кратохвил преподава ПЧ и който според него разполага с най-„луксозните“ условия за това, е **университетът „Палацки“ в Оломоуц**. Обучението по основните права е задължително и е в два семестъра – втори и трети, т.е. продължава цяла година. Лекциите са 24, а семинарите 18 – през първия семестър един на всеки две седмици, като по този начин се покриват в дълбочина всички основни права, включително и практика по тях. Фокусът на курса е върху Чешката харта на правата на човека и Европейската конвенция. В лекциите се прави общ преглед, а за семинарите студентите са задължени да четат и да се подготвят по около 3 случая – на ЕСПЧ или на Конституционния съд, след което по време на семинара се провеждат дискусии и се разработват казуси с учебна цел, в които студентите трябва да приложат знанията си. Те научават как на практика се работи по фактите, свързани с човешките права. Съществува и правна клиника по ПЧ, но тя не е съвсем действаща и никога не е била наистина практически насочена, тъй като не се занимава много с реални житейски проблеми, а предимно с казуси с учебна цел – студентите провеждат подготовка за moot courts, така че не е точно да се нарича правна клиника, но се обмисля да бъде променена. Симулативни съдебни процеси се използват навсякъде в Чехия. Всяка година се провежда национално състезание – Moot court по ПЧ, в което могат да участват студенти от всички правни факултети, които не са част от тази клиника. Има също и курс „Международно право на ПЧ“, където преподава г-н Кратохвил, но той се концентрира повече върху системата на ООН, тъй като европейската система се изучава в задължителния курс.

3. Преподаването на ПЧ в Полша

То бе представено от г-н Адам Плосзка, преподавател по ПЧ във Варшавския университет. В Полша има много висши юридически училища – 20 държавни и 40 частни, съответно и много начини за преподаване на ПЧ. Подобно на Германия, обучението по право не е част от Болонската система – приключва се с магистърска степен след 5-годишно обучение и няма бакалавърска. До 2011 г. е действала наредба на Министерството на науката и висшето образование, с която са били уеднаквени изискванията за всяка образователна област, в т.ч. предметите, които трябва да бъдат включени в програмата на всеки правен факултет. Правата на човека не са били в списъка на задължителните предмети. След 2011 г. университетите са получили по-голяма автономия при създаване на собствените си програми, но ситуацията не се е променила драматично. Повечето курсове по ПЧ в Полша са избираеми и твърде малко са задължителни. Няма магистърски програми по ПЧ, което според г-н Плосзка се дължи на изискването за допускане до практиката да бъдат завършени 5-те години обучение по право. През последните 10 години са правени няколко опита за следдипломни обучения по човешки права – особено в частните университети, но не е бил проявен особен интерес.

Що се отнася до момента на изучаването на ПЧ, според г-н Плосзка добър пример е **университетът „Николай Коперник“**, където от доста години насам се започва с едногодишен задължителен курс по права на човека. Тогава студентите учат римско право, въведение в правото, история на полското право и други подобни дисциплини и за тях е много по-интересно да учат правата на човека, т. е. истинско право, с действителни проблеми, като се забелязва, че в тази ситуация те проявяват и желание тяхната дипломна работа да бъде свързана тъкмо с ПЧ. Много професори, които преподават в този университет, са споделили, че когато по-късно провеждат курсовете си по гражданско право и процес и наказателен процес, студентите винаги гледат на тях през призмата на човешките права, което би било различно без този курс по ПЧ. Втори добър пример е единственото лятно училище за човешки права, което Университетът „Адам Мицкевич“ в Познан провежда от 1992 г. в сътрудничество с Познанския център по ПЧ. Курсът е добре известен на интересуващите се от тази тема студенти. В университетите (частни и държавни) има обаче доста правни клиники, а също и такива, провеждани от неправителствени организации. Броят на професионалните правни консултанти не е толкова голям, колкото трябва, и хората, особено бедните, които нямат възможност да си позволят адвокат, често посещават тези клиники, за да разрешат различни свои проблеми. Повечето университети имат правни клиники по

права на човека, които са концентрирани върху уменията да се изготвят жалби пред ЕСПЧ, тъй като голяма част от хората, които посещават тези клиники, нямат вътрешноправно средство, което да използват.

Варшавският университет, където преподава г-н Плосзка, предлага около 7-8 незадължителни курса по ПЧ. Студентите могат да ги изучават през която и да е година от обучението си, но обикновено се включват след като са приключили с Конституционното право и Международното публично право. Също като в Чехия, те търсят най-лесния възможен курс, който да посещават. Когато разберат, че в даден курс по ПЧ трябва да четат съдебна практика, избират да се запишат в курс, който се състои от лекции. Преподаваните курсове са например „Европейската конвенция за правата на човека и правната система“, „Правата на човека и европейското право“, „Публична администрация и индивидуални права и свободи“, „Национални и международни институции за защита на ПЧ (съдебни и омбудсмани)“ и др. За да завършат успешно курса, студентите трябва да напишат есе и да решат тест и казус, поради което в обучението се включват твърде малко хора, които искат да специализират в областта на ПЧ. Курсовете продължават един семестър – приблизително 30 часа, дават 5 кредита и от над 1000-та студенти, които университетът приема всяка година, се включват едва около 25 – 30. В курсовете има сериозна концентрация върху системата на ЕКПЧ, като студентите проявяват интерес основно как да подават жалба пред ЕСПЧ от практическа гледна точка, въпреки по-широката перспектива, която преподавателите се стремят да им дават.

В курсовете по другите дисциплини също се преподават ПЧ, специално в Наказателно право и процес. Съдебната практика на ЕСПЧ е много добре възприета в Полша, има много публикации, които се отнасят за юриспруденцията на ЕСПЧ. Всеки студент се обучава да държи сметка не само за правната система на Полша, но и за цялата европейска система – на Съвета на Европа и на ЕС. Преподавателите се стремят да покажат именно тези три перспективи, като намират нещо в техните дисциплини, свързано с практиката на ЕСПЧ. По Конституционно право ѝ се отделя голямо внимание, но по-скоро по начин, който спомага за тълкуване на правата, охранени от Конституцията. В полската конституция, както и в Чехия, има пълен каталог на правата, почти идентични с тези по Конвенцията. Така че най-вече в курсовете по Конституционно право студентите имат възможност да се запознаят с различните стандарти, защото във всяко решение на Конституционния съд има секция, касаеща стандартите на ЕСПЧ. Правата на човека и Конвенцията се споменават и в часовете по Международно публично право, но по доста общ начин, за придобиване на цялостна

представа, че съществуват тези международни механизми, тъй като въпросът е доста сложен, а времето на преподаване – ограничено. Съществува само една лекция, касаеща ПЧ, тъй като се отделя повече внимание на други теми като Морско право, Космическо право и т.н. Повечето от преподавателите, които преподават Европейско право – задължително за студентите, се опитват да обяснят Европейската конвенция във връзката ѝ с Хартата на основните права. Във Варшавския университет има правна клиника с две секции – „Миграционно право“ и „Международни институции по ПЧ“, като последната се фокусира предимно върху въпроса как се подават жалби пред ЕСПЧ. В университета, както и в Полша като цяло, съществуват много студентски организации, включително и такива, които се занимават с практически въпроси, свързани с ПЧ – уъркшопи относно подаване на жалби пред ЕСПЧ, конституционни жалби и начина, по който се пишат. Те се ръководят от преподаватели от университета, но нямат формална структура и са отворени за заинтересованите студенти, което според г-н Плосзка ги прави по-полезни от задължителните курсове.

Г-н Плосзка смята, че една от констатациите от статистиките на ЕСПЧ за броя на недопустимите жалби срещу Полша е липсата на адекватно обучение по ПЧ. Това се дължи според него на два фактора: по-големите изисквания на новите протоколи към Европейската конвенция и че студентите не са обучавани как да пишат жалби до Европейския съд по ПЧ. Същото е и по време на подготовката им за адвокатската колегия. Колега, преминал обучение по ПЧ в адвокатска колегия, е споделил, че то е продължило само 3 часа, като е бил обучаван от адвокат, който е написал една-единствена жалба до Европейския съд и тя е била обявена за недопустима. Г-н Плосзка смята, че проучване като настоящото трябва да се проведе и в Полша, за да се види какво в обучението по ПЧ трябва да се подобри.

В. Други събрани данни

Чрез въпросник, отправен до представители на академичните среди в други европейски държави в рамките на настоящото проучване, както и в интернет бяха събрани и следните данни, (поставеното тиренце в някои клетки означава, че респондентът не е дал отговор или е липсвала информация):

Университет	Самостоятелна учебна дисциплина по ПЧ/ЕКПЧ	Задължителна или избираема кредити	Хорариум, вид занимания	В кой курс се преподава	Практическа или друга специална насоченост на курса	Фокус върху практиката на ЕСПЧ, касаеща страната, в която се преподава	Преподаване на ЕКПЧ и практиката на ЕСПЧ в други дисциплини	Извънаудиторни форми, правни клиники, Moot Courts, летни курсове
National and Kapodistrian University of Athens Атински национален и Каподистриас университет	Да, на ниво бакалавър и на ниво магистър	„Задължително избираема“ за бакалавър (в група от 4 курса, от които трябва да се изберат 2); задължителна за магистър	4 часа седмично (3 лекции + 1 семинар); за магистър 2 часа седмично интерактивни лекции, семинари по преценка на преподавателя	2 курс за бакалавър	да	да	Международно, Конституционно, Наказателно и Гражданско право	Правни клиники През 2014 г. ЮФ е финалист (с най-добър пледьор) на състезанието – симулиран процес, организирано от ELSA.
Union University of Belgrade Белградски университет „Обединение“	Не за бакалавър (ЕКПЧ се изучава по МПП); Да в специалната магистърска програма по европейско право съвместно с у-та Washington & Lee, Вирджиния	Не е задължителна, доколкото няма задължение за следване на магистърската програма	Лекции и семинари	В магистърска програма, първи семестър	Практическа насоченост	По-скоро не, тъй като студентите са от две много различни държави - САЩ и Сърбия	МПП и в по-малка степен, по преценка на преподавателя, Конституционно право, Наказателно право и процес, Граждански процес, Семейно, Вещно, Медийно право, Право на околна среда	не

Catholic University of Lisbon Лисабонски католически университет	да	Избираема	Един семестър, лекции и семинари по преценка на преподавателя	2 курс	по преценка на преподавателя	да	Международно право, Наказателно право и Наказателен процес	Летни курсове
University of Zurich Цюрихски университет	да	Избираема и задължителна	различно за различните нива и курсове	3 курс	не	Отдава й се първостепенно значение.	Конституционно право, Наказателно право и процес	не
University of Wrocław Вроцлавски университет	да	Избираема За бакалавър по международно право – задължителна	30 часа	-	-	да	Конституционно право, Европейско право и Международно право, Наказателно право и процес, Граждански процес, Семейно право	Летни курсове и правни клиники (не постоянно); ежегоден филмов фестивал на тема ПЧ, организиран от студентска асоциация и НПО
Moscow State University Московски държавен университет	да	Избираема	1 семестър лекции + семинари	4 курс	не	-	Международно право, Наказателно право и процес, Трудово право	Не, но се планират за в бъдеще
University of Vienna Виенски университет	да	Избираема	2 часа, един семестър	-	Не, но се планира практическа насоченост чрез правна клиника	не	Международно и Конституционно право	Академията по ПЧ и демократизация <i>Straniak</i> , организирана в Будва в Черна гора, в която ЕКПЧ е застъпена сериозно

Maastricht University Маастрихтски университет	Да, в курс за бакалавър по европейско право	Избираема	8 седмичен курс	-	Фокусирана върху правото на живот, забраната на изтезанията, правото на свобода и свободата на словото.	Курсът е със специална насоченост към ЕКПЧ и практиката на ЕСПЧ	-	-
Middlesex University Мидълсекски университет	Да, в курс за бакалавър по право	Избираема	Семинари + лекции	2 курс	ЕКПЧ и пренасянето на стандартите ѝ в Закона за ПЧ	-	-	-
Tilburg University Тилбургски университет	Част от „Деликтно право“ бакалавър по право	-	12 лекции	2 курс	Набляга на влиянието на ЕКПЧ върху законите, регулиращи деликтното право	-	-	-
Trinity College Dublin Колеж Тринити, Дъблин	Да, в курс за бакалавър по право	Избираема	3 часа лекции седмично	1 курс, 2-ри семестър	ЕКПЧ и съдебна практика относно забраната на изтезанията, правото на личен и семеен живот, свободата на вероизповедание, свободата на словото	-	-	-

University of Utrecht Утрехтски университет	Част от дисциплина „Европейско и международно наказателно право“ магистър по право	Задължително избираема	-	Магистърска програма	Насочена към европейската и международна интеграция в наказателното право; изучава Европол, Евроджъст и конвенциите на Съвета на Европа	-	-	-
National University of Ireland Galway	да	-	3 семестъра	Магистърска програма	-	-	-	-
University college London Университетски колеж, Лондон	Два самостоятелни курса в магистърска програма „ПЧ в Европа“ и „ПЧ в Европа – теория и практика по ЕКПЧ“	-	20 лекции + 2 часа семинари /ПЧ в Европа/ 10 лекции + 2 часа семинари /ПЧ в Европа – теория и практика по ЕКПЧ/	Магистърска програма	ЕКПЧ (право на живот, свобода на изразяване и забрана за изтезание). Практиката на ЕСПЧ, процедурата и методи за тълкуване на ЕКПЧ	-	-	-
University of Montenegro Университет на Черна гора	„Международно право на ПЧ“	Задължителна	60 часа – 45 лекции и 15 семинари	4 курс	Практиката на ЕСПЧ	не	Международно публично право	Академията по ПЧ и демократизация <i>Straniak</i> , организирана в Будва в Черна гора

За споменатата в таблицата магистърска програма в **Белградския университет „Обединение“** е интересно да се отбележи, че в нея ЕКПЧ преподава и сръбският съдия в Страсбург – чрез специалната програма *WebEx*, позволяваща различни опции за

дистанционно обучение. Курсът включва и учебно посещение в ЕСПЧ на заседание на Голямото отделение по предварително подбрано дело.

Атинският университет предлага и курс „Транснационална престъпност и право на ПЧ“ (стандартите на ЕС и Съвета на Европа), състоящ се от 6 тричасови сесии, насочен към съдии и адвокати. В него, наред с други международни актове и механизми и специалните конвенции на Съвета на Европа в материята, се изучава в дълбочина практиката на ЕСПЧ и по-точно установяващите стандарти негови решения, които очертават ограниченията, поставени в борбата срещу транснационалната престъпност от охранените права на живот, на свобода, на справедлив процес и забраната на изтезанията, нечовешкото и унижително отнасяне и наказание. Същият университет предлага и курс по Международно наказателно право, в който, наред с другото, се изучават и разликата и взаимното му допълване с международното право по ПЧ.

Във **Вроцлавския университет** се предлагат курсове на английски език по Международно право на ПЧ (30 часа лекции с дискусия и индивидуални консултации; 3/6 кредита; програмата включва обучение по европейската система и по изготвяне на жалба пред ЕСПЧ и работа с практиката му) и по Наказателно правосъдие и ПЧ (30 часа лекции с дискусия; 6 кредита). Програмата предвижда две общи теми – „Международна и европейска системи за защита и Съветът на Европа – характеристика и роля в защитата на ПЧ“, а останалите 9 часа са посветени на ЕСПЧ, индивидуалната жалба пред него и правата на живот, на справедлив процес, на законоустановеност на наказанието и на обжалване по наказателни дела и на забраните на изтезанията и нечовешкото и унижително отнасяне и на повторното осъждане и наказване.

Курсове по ПЧ се предлагат и в магистърски програми в **Цюрихския университет** – например този по Международно право на ПЧ в програмата за „двойна степен“ със Страсбургския университет⁶, в който се осъществява обучение в семинарен формат (един семестър, 6 кредита), като от студентите се изисква да анализират значителен брой казуси и материали, да изнесат кратки презентации по подбрани въпроси и да извършват собствени проучвания.

Страсбургският университет предлага вече повече от 20 години магистърска програма по ПЧ. След първоначален общ курс, тя се разделя на три специалности, за задълбочаване на познанията съответно по ПЧ в Европа, правата на малцинствата и хуманитарното право. Води се от преподаватели и практики. В общия курс се изучават

⁶ http://www.degrees.uzh.ch/uebersicht.php?lang=de&SC_SAP_id=50625204&org_SAP_id=50000002.

ЕКПЧ (20 часа), други конвенции на Съвета на Европа (10 ч.) ЕС и правата на човека (20 ч.), ОССЕ (3 ч.), Международно право на ПЧ (20 ч.), Философия на правото, теории за правосъдието и ПЧ (10 ч.) и Организацията за ислямско сътрудничество и ПЧ (3 ч.). Провеждат се симулирани процеси и други практически модули. След разделянето в първата специалност се изучават Сравнително право на ПЧ (15 часа) и отношенията между системите за защита на ПЧ (15 ч.); във втората – Европейско право на малцинствата (38 ч., от които 5 посветени на ЕКПЧ, 5 на Рамковата конвенция за националните малцинства, и 5 на Комисаря за националните малцинства), Право на туземните народи (10 ч.), Конституционно право за националните малцинства (10 ч.), Международно право на малцинствата (10 ч.), Право на новите малцинства (10 ч.). В третата се изучават Право на хуманитарните въпроси (15 ч.), Сравнително право на НПО (8 ч.), Международно хуманитарно право (15 ч.), Управление на хуманитарна НПО или НПО по ПЧ (12 ч.), Кариера и професионална преквалификация на персонала на хуманитарна НПО (10 ч.), хуманитарната професия и професията ПЧ (15 ч.). За последния семестър се избира между дипломна работа или най-малко тримесечен стаж.

По-подробно бе проучена и **магистърската програма на Лайденския университет „Европейско и международно право на ПЧ“** (напреднал курс)⁷, която има следната структура:

Курс – Семестър – Кредити

Международно право на ПЧ – 1 – 10

Европейско право на ПЧ – 1 – 10

Европейско и Международно право на ПЧ в сравнителна перспектива – 1 – 5

Дискриминационно право: Транснационални перспективи – 2 – 5

Права на човека, сигурност и достъп до правосъдие – 2 – 5

Налагане на човешките права: Законни и незаконни стратегии – 2 – 5

Правата на детето в международна сравнителна перспектива – 2 – 5

Концепциите за човешките права в един плуралистичен свят – 2 – 5

Магистърска дипломна работа – 1 или 2 – 10

Общо: 60 кредита

⁷ <http://en.mastersinleiden.nl/programmes/european-and-international-human-rights-law-advanced/en/programme>

През първия семестър се разглеждат универсалните и регионални системи за защита на човешките права. В описанието на програмата се подчертава, че европейската система за защита (Съветът на Европа и ЕС), като вероятно най-развитата система в света, разполага с набор от механизми за защита и утвърждаване на човешките права. В допълнение, ЕКПЧ и практиката на Съда в Страсбург са оказали голямо влияние върху правата на човека във и извън Европа. Значимостта на начина, по който Съдът подхожда към сложните въпроси при международното установяване на стандарти и прилагането им в националния правов ред, например балансирането на човешките права или на свободата на преценка, която да се остави на националните власти, надхвърля европейския контекст. Високото ниво на програмата е постигнато чрез сравнения между различни елементи във и между регионалните системи и ООН и чрез анализиране на техните силни и слаби страни, възможности и ограничения в утвърждаването на човешките права, с оглед на социалния им, политически и правен контекст. Следва интензивен курс, който е специално насочен към обучението за извършване на сравнителни проучвания и анализи на ПЧ и представянето на направените заключения устно и писмено. Всяка седмица преподавателят поставя пред студентите конкретен проблем, свързан с ПЧ, като тяхната задача е да го проучат бързо и да анализират как следва да се реши чрез различните механизми за ПЧ, като потърсят подходящи материали и представят изводите си писмено. След втория семестър студентите пишат дипломна работа. Тя трябва да има сравнителен характер, т.е. трябва да засегне поне две отделни системи за ПЧ или два отделни елемента от тях, без оглед на конкретната тематика. Методите на обучение са работа в малки групи и постоянна комуникация между студенти и преподаватели. Преподавателите използват набор интерактивни методи като метода на Сократ, устни презентации, ролеви игри, структурирани дебати с определени позиции, свободна дискусия и въпроси и отговори. Курсовете се предлагат последователно през 2 семестъра, от септември до юни. Семинарите обикновено включват между дву- и четиричасови сесии, от два до четири пъти седмично. Студентите са длъжни да посещават занятията добре подготвени. Платформите „Blackboard“ се използват за предаване на информация и дискусии при необходимост. Изпитите могат да бъдат под различни форми – писане на есета или пълни теми, устни презентации, писмен изпит или домашна работа. Признати експерти в сферата на човешките права с голям опит допринасят за разнообразието на програмата и затвърждават стремежа наученото да се приложи и на практика. Те изнасят лекции и упражнения или се занимават със студентите по други начини. Бивши и настоящи членове на Комитета за човешките права на ООН, Комитета за социални, икономически и културни права, Комитета за премахване на дискриминацията на жени, ЕСПЧ и Холандския национален институт за ПЧ допринасят

към програмата, споделяйки със студентите своите мисли и опит. В допълнение, много експерти на неправителствени организации като „Amnesty International“, „Human Rights Watch“ и „African Legal Aid“ предават своите знания или във факултета, или студентите ги посещават в съответните организации. Програмата включва и пътуване до няколко организации за ПЧ в Страсбург и Женева.

И накрая, за отбелязване е все по-разпространената и в сравнително новите страни по ЕКПЧ (напр. Полша, Чехия, Сърбия, Босна и Херцеговина, Латвия, Словакия) практика на създаването – в рамките на университети или като самостоятелни институции – на **центрове и институти по ПЧ**, които, в сътрудничество с други подобни институции, НПО и национални и международни органи и организации по ПЧ, предоставят информация и документация, обучение, професионално консултиране, осъществяват изследвания и привличат експерти, правят специализирани публикации и служат като база данни и център за сътрудничество между академичните и изследователски институции. Голяма част от тях членуват в Асоциацията на институтите по правата на човека (АНРИ)⁸, която съдейства за научните изследвания, обучението и дискусиата в областта на ПЧ, като организира форуми за академична дискусия, насърчава сътрудничеството в изследователските и обучителни дейности и инициира нови такива, подпомага обмена на кадри и докторанти между членовете си, при поискване или по своя инициатива предоставя мнения и консултации на междуправителствени организации и други международни структури, правителства, парламенти, политически партии, съдебни органи, адвокати, обществени институции и групи. В Исландия например институтът по ПЧ е независима институция, учредена съвместно от Университета на Исландия, Исландската адвокатска колегия и Исландската асоциация на съдиите; той поддържа и специализирана библиотека по ПЧ. Норвежкият център по ПЧ предлага двегодишно обучение за магистратура по ПЧ, организира семинари и текущо професионално обучение и е част от създадената през 2002 скандинавска мрежа за изследвания в областта на ПЧ, която има за цел координиране и повишаване ефективността на тези изследвания. В Холандия освен институт по ПЧ, от 1989 г. работи и центърът по ПЧ *F.M. van Asbeck* в Лайден, а през 1995 г. Маастрихтският, Лайденският, Ротердамският, Тилбургският и Утрехтският университети, заедно с Института *T.M.C. Asser* са основали междууниверситетска школа за изследвания в областта на правата на човека.

⁸ Association of Human Rights Institutes

VI. Заключение

А. Относно университетското образование по правата на човека

В мнозинството български и проучени други европейски университети правата на човека се изучават в самостоятелни дисциплини – задължителни или избираеми. Прегледът на преподаването им в българските ЮФ показва, че в рамките на самостоятелните дисциплини „Права на човека“ студентите получават най-обща теоретични знания в материята. В учебните програми на различните български ЮФ Конвенцията и практиката на ЕСПЧ по тълкуването и прилагането ѝ са застъпени в различна степен, но като цяло на студентите се създава обща представа, без да се навлиза в по-задълбочен анализ на съдържанието на отделните права и свободи, както е очертано в установяващата стандарти практика на ЕСПЧ. Осигуряването на необходимата основа и общ поглед несъмнено е положително, но не бива в никакъв случай да дублира или замества разглеждането на материята по Конституционно право и МПП, нито е достатъчно, ако не бъде допълнено от хоризонтално изучаване на Конвенцията в задължителните основни дисциплини и от възможност за придобиване на по-нататъшни задълбочени специализирани знания, както и умения за прилагане на разпоредбите ѝ. Въпреки заявената в някои случаи практическа насоченост на преподаването на ПЧ и в частност Конвенцията у нас, при липсата в повечето специални курсове по ПЧ на семинарни занятия и на значими извънаудиторни занимания, които с оглед на съществуващите нормативни ограничения в момента са и единствената подходяща форма за привличане в обучението на практикуващи правници със специализация в материята, действителното придобиване на практически аналитични умения е най-малкото съмнително.

Сравнителният преглед показва и относително малкото място, отделено у нас на ЕСПЧ в дисциплините „МПП“ и „Право на ЕС“. Както бе обсъдено на кръглата маса, то може да бъде обяснено – но не и оправдано – с големия обем на материята, която се разглежда по тези предмети и фокуса върху Хартата на ЕС след Лисабонския договор. Хартата обаче не може да бъде разбрана и прилагана без познаване на практиката на ЕСПЧ, т.е и двете системи на равно основание трябва да бъдат изучавани във връзката и взаимодействието им в рамките на всяка друга относима правна дисциплина, както и в учебния план да се осигури по-сериозна и задълбочена теоретична и практическа подготовка по прилагането на техните в голяма степен съвпадащи гаранции.

При липсата на задължителност (каквато чл. 7, ал. 3 от Наредбата за единните изисквания предвижда за правото на ЕС) и практическа сигурност относно интегрираното преподаване на ЕКПЧ и практиката по прилагането ѝ в основните правни дисциплини, както и на адекватното им застъпване в тясно свързаните с ПЧ специални предмети, които да задълбочават тези базисни теоретични познания и да създават практически умения, не може да се приеме, че е осигурено студентите да завършват юридическото си образование подготвени да ги прилагат като част от вътрешното право на страната ни. Първоначалното и текущо професионално обучение едва ли е в състояние да запълни този недостиг, нито пък е редно обучението по ЕКПЧ да се оставя основно на него. За разлика от това се вижда, че в голямата си част другите европейски университети предлагат концентрирани изцяло върху Конвенцията дисциплини, както и хоризонтално преподаване на ПЧ с акцент върху Конвенцията и практиката по прилагането ѝ – не само в рамките на курсовете по Конституционно, Международно и Европейско право, в които по правило те заемат съществено място, но и в другите задължителни основни правни дисциплини на всички нива на висшето образование по право. На кръглата маса бяха изтъкнати предимствата на ранното преподаване на правата на човека и те са несъмнени, но от направения от чешкия и полския участници преглед на обучението в тази сфера в техните страни се вижда, че то е ефективно там, където включва юриспруденцията и създаването на практически умения, и където е осигурено по-нататъшно интегрирано в основните правни дисциплини обучение, а също и голямо разнообразие от специализирани курсове, които акцентират върху Конвенцията или са изцяло посветени на нея, включително практиката по прилагането ѝ. В „по-старите“ страни по ЕКПЧ хоризонталното изучаване на Конвенцията отдавна е утвърдено, създадени са уменията и начинът на мислене в светлината на нейните стандарти. Дори да е оставено на преценката на преподавателя, може да се направи основателно предположение, че там е по-вероятно това да се случва като нещо естествено и подразбиращо се. И най-бегъл преглед на решенията на националните съдилища, отразени в решенията по делата на ЕСПЧ, разкрива, че в „старите“ страни съдиите прилагат Конвенцията като действащо право и се произнасят след обстоен анализ, следвайки стъпките и критериите, които прилага и Съдът в Страсбург. Това вече е постигнато и в някои по-скорошни страни по ЕКПЧ, но все още не и в България. Ето защо според нас е препоръчително учебните програми по всички предмети, в които се разглежда относима материя, изрично да включват – като отделни модули или по друг подходящ начин, разглеждане на съответните текстове от Конвенцията и практиката по тях – както по дела срещу България, така и тази, в която са установени стандартите за тълкуване и прилагане на релевантните разпоредби.

Разликата между българските и проучените други европейски университети се открива и в наличието в тях на множество летни курсове и специални магистърски програми по правата на човека, които акцентират върху ЕКПЧ и практиката на Съда в Страсбург, а също и върху взаимодействието между различните системи за защита на ПЧ, и дават възможности за задълбочаване на знанията на завършилите юристи в тази област. У нас отсъства и наблюдаваното в други европейски държави многообразие от извънаудиторни занимания, специализирани в ПЧ правни клиници, симулирани съдебни процеси. А връзката с реалните житейски проблеми и практиката е и едно от средствата за създаване на мотивация и интерес към материята у студентите, заедно с високото качество и съвременните методи на преподаването. Представените програми на други европейски университети дават достатъчно добри идеи в това отношение. Участието в международни състезания – симулирани съдебни процеси също е ценно упражнение по умения за практическо прилагане на получените знания, изграждане и представяне на теза по конкретен казус, а и стимулира интереса на студентите към материята и ги мотивира. Например победителите в европейския конкурс по ПЧ *Рене Касен*, чиято устна фаза се провежда в Съвета на Европа, а финалът – в самата заседателна зала на ЕСПЧ, биват награждавани с възможност за стажове в Съда и в Държавния съвет на Франция. Трябва да бъде приветствано съобщеното на кръглата маса намерение на българските агенти пред ЕСПЧ да подготвят и български участници за този конкурс.

Друга разлика, която прави впечатление, е по отношение на проверката на придобитите знания и умения, доколкото такива въобще се създават, и тяхното оценяване. В България по правило оценката по специалните дисциплини „Права на човека“ не включва резултатите от работата в течение на обучението, което е естествена последица от липсата на семинарни занятия и интерактивни форми на преподаване. Дори там, където в рамките на самостоятелната подготовка се възлагат анализи, казуси, презентации, или пък в задължителните дисциплини като Конституционно право и МПП, в които се изучават ПЧ и има упражнения, не личи при изпитването да се проверява и оценява доколко са създадени практически умения за прилагане на международноправните норми.

У нас не се правят достатъчно научни изследвания в материята по правата на човека, не личи да се осъществява и значимо междууниверситетско сътрудничество, нито са утвърдени форми като описаните институти и центрове по ПЧ, които подобряват както възможностите на преподавателите за повишаване на квалификацията, за поддържане в течение на постоянното развитие и за научни изследвания, така и възможностите на

студентите за обучение и ползване на специализирана литература и информация. Както бе посочено по-горе, в това отношение има явен недостиг. Като че ли не се използват достатъчно и разностранните възможности, предлагани от организации като Европейския междууниверситетски център по права на човека и демократизация във Венеция (член на АНРИ).

Вярно е, че много курсове по ПЧ и специализирани магистърски програми в други европейски държави като изброените, а също например и програмата по ПЧ на Централноевропейския университет в Будапеща, също член на АНРИ, която е предложила за първи път в региона обучение за магистърска степен по международно и европейско право на ПЧ, са принципно достъпни и за българските юристи. Повишаването на тази достъпност трябва да се търси чрез преподаването в ЮФ на чужди езици с юридическа насоченост, което е важно и за възползването на студентите от междууниверситетския обмен. Това обаче не отменя задължението на българските власти и отговорността на университетите да осигурят на национално ниво висше образование в материята, представляващо достатъчна основа, върху която подобни специализирани обучения, както и първоначалното и текущо професионално обучение да надграждат, за да изпълни страната ни задължението си по Конвенцията за ефективно гарантиране на охранените от нея права чрез националното законодателство, административната практика и правораздаването.

Нашите изводи от представеното на кръглата маса анкетно проучване и събраните данни относно университетското образование по ПЧ в България се подкрепят и от опростената контролна анкета, която направихме допълнително сред български юристи от регистратурата на ЕСПЧ и български магистрати, привлечени временно в нейната работа. Те сами обобщиха резултатите и сравниха обучението по ПЧ, което са получили при следването си в България, с обучението на новопостъпили юристи в Съда: „В университетите, към момента на нашето завършване 2002-2005 г., подходът при преподаване бе коренно различен, сравнен с настоящото ни обучение в ЕСПЧ. Съществуваше отделна дисциплина „Права на човека“, в която се преподаваше възникването и историческото развитие на правата на човека. Тя се изучаваше в началото на 1-ви или 2-ри курс, при въведение на студентите в правната материя. Основен недостатък е, че Конвенцията не се преподаваше с оглед възможността за непосредственото ѝ практическо приложение от юристите, вкл. на национално ниво, а като теоретични знания в исторически контекст. С оглед опита, придобит при провеждане на стажа ни в ЕСПЧ, можем да споделим, че подходът за обучение на новопостъпили юристи в Съда е съвсем различен. Преценяваме го като сполучлива

комбинация между теоретични познания и юриспруденция. Провеждат се отделни семинарни занятия по всеки член от Конвенцията и на тях се изучават най-важните дела от практиката на Съда по съответния член (landmark cases), в които са развити основните принципи при прилагането му. Целта е придобиване на знания и умения, способстващи за подвеждане на фактите през призмата на основните принципи, развити в юриспруденцията на ЕСПЧ. Тези семинари не са като лекции, а се случват след предварителна подготовка и активно участие на обучаемите. Всеки участник получава предварително казусите, които трябва да подготви, и в някои случаи сам да представи на останалите участници в обучението. По този начин се провокира творческият подход на всеки един юрист. Оценява се различният подход на всеки участник към фактите от съответния казус. По този начин участниците се запознават с юриспруденцията на ЕСПЧ и развиват умения сами да тълкуват разпоредбите на Конвенцията и да ги прилагат в работата си.“

Б. Относно професионалното обучение по правата на човека

Както бе споменато в раздел I по-горе, макар че фокусът на анкетното проучване сред българските магистрати, адвокати, полицейски и пенитенциарни служители беше върху полученото университетско образование по ПЧ, анкетните карти бяха структурирани така, че да бъде получена информация и в още три основни насоки: оценка на професионалното обучение след завършване на висше образование, източници за получаване на информация за ЕКПЧ и практиката на Съда, прилагане на получените знания и информация в пряката професионална дейност. Резултатите, описани подробно в специалния доклад за анкетното проучване, разкриват проблеми и във връзка с професионалното обучение по ПЧ:

1. По отношение на избраните категории полицейски и пенитенциарни служители

- Отново се налага извод за осезаемо подценяване на обучаването по материята на ЕКПЧ.

- В изследваната съвкупност е символичен делът на разследващите полицаи, преминали някакво обучение по правозащитните стандарти на Конвенцията.

- Сериозният потенциал представителите на целевата група да бъдат обучавани по Конвенцията в рамките на служебната им дейност, за който говорят резултатите от проучването, все още стои неразкрит за по-голямата част от изследваната съвкупност и за доста териториални звена в страната.

2. По отношение на магистратите

- Задължителните форми на обучение обхващат малък кръг магистрати и съществува проблем относно неговата систематичност и пълнота.

3. По отношение на адвокатите

- Естеството на свободната професия не позволява задължителност на определен курс на обучение и въпреки съществуващия примерен списък от теми, свързан с проблематиката за ПЧ, от съответната адвокатска колегия зависи да избере подобна тема на семинар. Дори Центърът за обучение на адвокати да предложи такава, може и да липсва минималният брой записали се, за да се реализира обучението. Това допринася за видимия дефицит в познанията на голяма част от адвокатите в областта на ПЧ.

В. Относно източниците на информация за ЕСПЧ и практиката на Съда и прилагането на получените знания и информация в пряката професионална дейност

Анкетното проучване разкри необходимостта от по-нататъшни усилия за повишаване нивото на информираност на полицейските и пенитенциарни служители. Резултатите показват, че релевантните институции при добро желание явно са в състояние служебно да осигуряват информация за практиката на ЕСПЧ. Проблемът е, че тези възможности, освен че не се реализират в достатъчна степен, не се и реализират равномерно по места. Проучването показва също така, че практиката на ЕСПЧ има определено място в служебната работа на тези служители, като засега по-голяма роля играят теоретичните познания, подпомагащи дейността им, за сметка на пряката приложимост на решенията на ЕСПЧ при решаването на ежедневните професионални задачи.

Получената от интервюта с магистрати информация сочи, че съдиите от наказателната колегия на ВКС периодично получават по служебната си поща преводи на важни решения на Европейския съд – както срещу България, така и срещу други държави. В другите две колегии няма един установен канал. Информация за важни решения се получава от самия Европейски съд, от МП, но не съществува такова звено, на което да е възложено да следи практиката на международните съдилища в Страсбург и Люксембург. Апелативните и окръжните съдилища нямат собствена система за информация, нито ресурси, за да поддържат такава. Макар и практиката на

Европейския съд да има известно място в професионалната дейност на изследваната съвкупност, тя все още не се познава достатъчно.

Висшият адвокатски съвет взема сериозни и постоянни мерки за осигуряване информираността на адвокатите за значимите решения на ЕСПЧ не само по дела срещу България, а и по такива срещу други държави, но очевидно са необходими допълнителни постоянни усилия.

VII. Препоръки

Въз основа на извършените анкетно и сравнително проучвания, на кръглата маса предложихме за обсъждане с представителите на академичната правна общност, които се отзоваха на поканата ни за участие, препоръки за усъвършенстване на преподаването на правата на човека и в частност ЕКПЧ и практиката по прилагането ѝ в българските ЮФ. Част от тях бяха насочени **към самите юридически факултети**:

- Разглеждането на въпросите в светлината на съответните международни стандарти за правата на човека, и в частност ЕКПЧ и практиката на ЕСПЧ, да бъде отразено изрично в учебните програми и изпитните въпросници на относимите задължителни основни учебни дисциплини, както и на всички специализирани учебни дисциплини, които включват такава материя.

- Да се преосмислят съвместно учебните програми по Конституционно право, МПП, самостоятелните дисциплини „Права на човека“ и специализирани учебни дисциплини, които включват такава материя – от една страна, за да се избегне дублиране в преподаването на основните въпроси като исторически и философски развития, видове права и видове тяхна защита, а от друга страна, за да се осигури достатъчна основа за хоризонталното преподаване на правата на човека и в частност ЕКПЧ и практиката на ЕСПЧ във всички относими задължителни дисциплини, изучавани в ЮФ, и придобиването на по-задълбочени специални познания при изучаването на избираемите дисциплини.

- На преподаването на Конвенцията и практиката на Съда в Страсбург да се отдели по-голяма тежест в рамките на дисциплините „Права на човека“, като се обмисли и въвеждане на самостоятелна дисциплина, изцяло посветена на ЕКПЧ и практиката по прилагането ѝ.

- В рамките на дисциплините „Права на човека“ да се въведат семинарни занимания, каквито не се провеждат в повечето ЮФ.

- Да се въведат практически занимания, като решаване на казуси, симулирани съдебни процеси и специализирани правни клиники за осигуряване на практическа и социална насоченост на преподаването на правата на човека.

- Да се вземат мерки за осигуряване на необходимата квалификация в материята на преподавателите по основните правни дисциплини, за повишаване квалификацията на преподавателите по права на човека и постоянното им поддържане в течение на развиващата се практика по прилагане на ЕКПЧ.

- В съответните форми на обучение да бъдат привлечени системно гост-преподаватели и практикуващи правници със специализация и опит в материята на правата на човека и в частност ЕКПЧ и практиката по прилагането ѝ.

- Да се въведат специализирани магистърски програми и следдипломни специализации в материята.

- Да се използват максимално възможностите на междууниверситетското сътрудничество и обмен в национален и международен план, включително като се обмисли създаването на ресурсен и координационен център по правата на човека, който да подпомага обучението, осигуряването му с подходяща учебна литература, квалификацията на преподавателите.

С удовлетворение отбелязваме, че деканите и преподавателите, които взеха участие в работата на кръглата маса, оцениха като полезни предоставените в доклада за сравнителното проучване и представени на кръглата маса данни за преподаването на ПЧ и споделиха констатациите ни за съществуващите проблеми. Въз основа на нашите изводи от направените анкетно и сравнително проучвания, както и на дискусиата, проведена на кръглата маса, бихме направили и следните препоръки **към компетентните български власти:**

- Да се предвиди нормативно, аналогично на правото на ЕС (чл. 7, ал. 3 от Наредбата за единните изисквания), преподаване на правата на човека и в частност ЕКПЧ и практиката по прилагането ѝ в програмите на всички относими учебни дисциплини.

- Да бъдат премахнати съществуващите пречки (чл. 8 и чл. 9 от Наредбата за единните изисквания) за привличане като гост-лектори в избираемите и в задължителните правни дисциплини на български и чуждестранни практикуващи правници и други експерти с призната компетентност в областта, като това бъде допуснато изрично.

- Критериите за оценяване и акредитация на висшите училища да бъдат преосмислени, формулирани и прилагани така, че обективните количествени показатели да не се превръщат в спънка, вместо в гаранция за осигуряване качеството на образованието. Това качество се измерва включително – и най-важно – със създаването у студентите на съзнание за функциите на правото и за призванието на юристите във всяка професионална сфера да съдействат за утвърждаването на върховенството на закона и ефективната защита на правата на човека. Институционалните и програмни изисквания и тяхното прилагане трябва да стимулират юридическите факултети да осигуряват необходимия минимум познания и умения, както и чувствителност и мотивация в тази насока.

- Въпроси по международните стандарти относно правата на човека и в частност ЕКПЧ и практиката на ЕСПЧ да бъдат включени в конспектите за държавните изпити, а също и изпитите за придобиване на юридическа правоспособност, за първоначално назначаване за съдия и прокурор, за вписване като адвокат, за да се осигури необходимото ниво на познаването им при завършване на юридическото образование и встъпване в юридическите професии, както и за да се оценят знанията, придобити в рамките на университетското обучение по право или в последващи подготвителни и други обучения с оглед на постоянното усъвършенстване на тези обучения. Доколкото изпитите включват и решаване на казус, изпитните казуси да отразяват и тази проблематика.

- Да се стимулират научните изследвания и разработки в материята на правата на човека и в частност ЕКПЧ в светлината на практиката по тълкуването и прилагането ѝ.

- Констатираният сериозен потенциал полицейските и пенитенциарните служители да бъдат обучавани по Конвенцията в рамките на служебната им дейност, да бъде напълно разкрит чрез допълнителни усилия за по-пълноценното и всеобхватно разгръщане на обучението в рамките на служебната им работа. Специално внимание да се обърне на подготовката на разследващите полицаи, като административните ръководители вземат своевременни мерки за организиране на адекватното им обучение

по месторабота. Да се засили практическата насоченост на обучението по време на професионалната реализация на лицата от целевата група с търсене на форми те да бъдат реално поощрявани да прилагат установените правозащитни стандарти в своята ежедневна професионална дейност.

- Да се изготвят графици, по които всички магистрати периодично да преминават обучения, свързани със стандартите на ЕКПЧ и практиката на Европейския съд, които да бъдат включвани и в преподаването на всяка друга относима материя. Представителите на следствието да положат усилия за включването на повече следователи в такъв тип обучения. Същевременно би било целесъобразно да се предлагат повече форми за дистанционно обучение в тази насока, за да се облекчи възможността на професионалистите за участие и по-широкото им включване в тях и без откъсването им от работа.

- Информационни канали на отделните институции за практиката на Европейския съд да включват специализирана рубрика или да препращат по отделни важни въпроси към относимата практика на ЕСПЧ по водещи български и чуждестранни дела. Препоръчително е да се обмисли възможността за оптимизиране на наличните бази данни.

- Да се обсъди възможността за обособяването на своеобразни консултантски екипи на регионално ниво (обхващащо границите на петте апелативни района) от магистрати и адвокати, преминали по-продължителен курс на специализация (най-вече от тези магистрати, които са подпомагали българската секция на Съда в Страсбург). Те биха могли да бъдат използвани не само като обучители, но и като консултанти по сложни казуси, свързани със засягане на основни права, защитени от Конвенцията.

- Допълнителната квалификация в материята, придобита чрез текущо професионално обучение или всякакви други разполагаеми форми на обучение по правата на човека да бъде отчитана при атестирането и кариерното израстване на магистратите, както и на полицейските, пенитенциарните и други относими категории служители.

Органите на адвокатурата би трябвало да продължат усилията си за осигуряване на възможност за желаещите адвокати да получат цялостно обучение по всички стандарти на ЕКПЧ и практиката на Европейския съд в Центъра „Кр. Цончев“, където вече се провеждат множество лекции по Конвенцията. Тези стандарти трябва бъдат застъпвани и в обучението по всяка относима правна материя.